चांगल्या होतात. ह्या दहा गोष्टी कोणत्या तें सांगतों: देहासंबंधी पातकें तीन—प्राणघात, चौर्य आणि व्यभिचार. वाणीसंबंधी पातकें चार—असत्य भाषण, परनिंदा, अपशब्द, आणि व्यर्थ प्रलाप. मनासंबंधी पातकें तीन—लोभ, द्वेष आणि भ्रम. यांसंबंधानें तुह्मांस माझा उपदेश असा आहे कीं, कोणाही प्राण्याची हत्या करूं नका; तर तुमच्या चित्तांत जीवमात्राविषयीं सर्वदा आदरबुद्धि वसावी. कोणाच्या वित्ताचा अपहार करूं नका; तर प्रत्येकास त्याच्या श्रमाप्रमाणें फलप्राप्ति व्हावी यासाठीं आपल्याकडून होईल तेवढें साहाय्य करा. सर्व प्रकारच्या अपवित्र गोष्टींपासून दूर रहा. व्यभिचार करूं नका. जितेंद्रिय रहा. असत्य भाषण करूं नका. सर्वदा सत्य बोला; आणि जें बोलावयाचें त्याचा चांगला विचार करून मग बोला. तुमच्या सत्यभाषणानें कोणास उपद्रव होईल असें करूं नका. जें कांहीं बोलावयाचें तें तारतम्य पाहून बोला. तुमचें भाषण प्रेमळ असून शहाणपणाचें असावें. कोणाच्या संबंधानें भलभलत्या गोष्टी लोकांत प्रसिद्ध करूं नका. एकाद्याची निंदा तुमच्या कानीं आल्यास ती इतरांस सांगून तिचा फैलावा करूं नका. आपल्या बांधवांचे दोष काढीत बसूं नका. तर त्यांच्या ठायीं जे सद्गुण असतील तेच पाहा; आणि त्यांचे शत्रु त्यांची निंदा करूं लागले असतां त्यांच्या चांगल्या गुणांची वाखाणणी करून त्यांच्यांत कांहींतरी चांगुलपणा आहे असें दाखवा. अपशब्दांनीं आपली जिव्हा बिटाळूं नका. सभ्य रीतीस अनुसरून जें कांहीं बोलणें तें बोला. त्यांत आपला थोरपणा व संभावितपणा लोकांच्या दृष्टीस यावा, अशी खबरदारी ठेवा. व्यर्थ प्रलाप करण्यांत काळाचा अपव्यय करूं नका. प्रसंगास उचित असें मित भाषण करा. उगीच बकवा करीत बसूं नका. असें करून आपलें अज्ञान किंवा नीचपणा प्रगट करण्यापेक्षां मुकाट्यानें बसणें चांगलें. दुसऱ्याची संपदा पाहून तिचा लोभ करूं नका, किंवा त्याचा हेवा करूं नका. तर त्याची संपन्नता पाहून हर्ष पावा. परद्वेष-

रूप मलाचें स्वचित्तापासून क्षालन करा. क्रोध, द्रोह, व दुर्बुद्धि ह्या वृत्ति चित्तांतून काढून टाका. कोणाचाही द्वेष करूं नका. तुमची कोणी निंदा केली किंवा तुमचें कांहीं नुकसान केलें तरी त्याचा द्वेष करूं नका. तर सर्वांवर प्रेम करा आणि त्यांचें कल्याण करण्याची बुद्धि सर्वदा चित्तांत वागवा. आपल्या मनांतील अज्ञान काढून टाकून सत्य-ज्ञानाचा बोध मिळविण्यास सर्वदा तत्पर रहा. वृथा संशयास किंवा भ्रममूलक विचारांस आपल्या चित्तांत थारा देऊं नका. सत्यधर्मज्ञाना-विषयीं तुमची वृत्ति साशंक झाल्यानें तुह्मी त्याविषयीं उदास किंवा बेपरवा व्हाल; आणि तुमचें मन भ्रमांत पडलें असतां तें तुह्मांस आड-मार्गांत नेऊन तुमचा नाश करील. अशानें तुह्मांस सत्पथाचा लाभ होणार नाहीं. तुह्मांस निर्वाणपदवी प्राप्त होणार नाहीं."

त्यानें आपल्या मागें आपल्या धर्माचा प्रसार कोणत्या प्रकारें करावा तें पुढील उपदेशांत उत्तम प्रकारें सांगितलें आहे. तो ह्मणतोः "माझें देहावसान होऊन मजपासून तुह्मांस बोध प्राप्त होतनासा झाला ह्मणजे तुह्मी आपणांपैकीं जे कोणी कुलीन, सुशिक्षित व नीतिमान् असतील त्यांला आपले गुरु करून त्यांच्याकडून धर्मबोध श्रवण करा. माझा झगा त्यांला परिधान करूं द्या; माझ्या निवासस्थानांत त्यांस राहूं द्या, माझ्या उपदेशपीठावर त्यांस बसूं द्या. माझा झगा ह्मटला ह्मणजे निःसीम सहनशीलता आणि तितिक्षा एतद्रूप होय. माझें निवासस्थान अखिल प्राण्यांवर प्रेम आणि परोपकार यांचें बनलेलें आहे. आतां माझें उपदेश पीठ कशाचें आहे ह्मणाल तर सद्धर्माचें रहस्य काय आहे व त्याचे नियम व्यवहरांत कोणत्या प्रकारें पाळावे याचें ज्ञान प्राप्त होणें एतद्रूप तें आहे. जनांस उपदेश करणारानें सत्यधर्मसिद्धांतांचें प्रतिपादन को-णाचीही दिक्कत न धरितां करावें. त्यानें धारण केलेल्या वृत्तीस जे नियम लागू आहेत त्यांचें परिपालन उत्तम प्रकारें सद्भावपूर्वक करावें, आणि सर्वदा सद्वर्तनरत असावें. अशा उज्ज्वल वृत्तीचा निरंतर

अवलंब करून त्यानें स्वसंमत धर्मतत्त्वाचा बोध परम प्रेमळ चित्तानें व अत्यंत मृदु वाणीनें करून अन्य जनांचीं मनें सत्यधर्माकडे वळतील असें करावें. उपदेशकानें आपला कमीपणा होईल असें कोणतेंच कृत्य करूं नये; आणि आपला सत्यधर्मप्रसाराचा स्तुत्य क्रम सहसा सोडूं नये. लोक ज्यांस थोर ह्मणतात त्यांच्याशीं सहवास केल्यानें आपली मान्यता वाढेल असा भ्रममूलक समज त्याच्या चित्तांत कदापि वागूं नये. त्याचप्रमाणें जे क्षुद्रबुद्धि आणि अनाचारी असतील अशांची संगति त्यानें कदापि करितां कामा नये. कोणत्याही प्रसंगीं प्रबल मोहप्रसंग उपस्थित होऊन त्याच्याकडून स्वव्रतभंग होण्याचा रंग दिसल्यास त्यानें माझें आजपर्यंतचें चरित्र लक्षांत आणावें आणि असला प्रसंग टाळण्यास मनापासून झटावें. त्यानें केलेला धर्मबोध श्रवण करण्यास जे कोणी येतील, त्यांचें कल्याण त्यानें सतत चिंतावें; आणि आपल्या बोधामध्यें त्यानें कोणाविषयीं कदापि मत्सरभाव प्रगट करूं नये; कोणाची अवहेलना करूंनये; इतर उपदेशकांला दोष देऊं नये; कोणाची गर्हणा करूं नये; कठोर शब्दांनीं कोणास ताडन करूंनये. माझ्या इतर शिष्यांच्या नांवाचा उल्लेख स्वबोधांत करून त्यांची निर्भर्त्सना करूं नये. किंवा त्यांच्या दुर्वर्तनाचा प्रसिद्धपणें उल्लेख करून त्यांचा अधिक्षेप करूं नये. त्यानें निर्मल वस्त्रें परिधान करावीं. देह व मन परम शुद्ध राखावीं, आणि अखिल जगाशीं मित्रभाव चित्तांत अहर्निश वागवावा. असें तो करील तरच तो माझ्या उपदेशपीठावर आरूढ होण्यास योग्य होईल. धर्मसंबंधी कलहप्रचुर वाद करण्याचा हव्यास त्यानें कदापि धरूं नये; त्याचप्रमाणें अन्य जनांशीं वादविवाद करून स्वबुद्धिमत्तेचें श्रेष्ठत्व स्थापन करण्याची हांव त्यानें कधींही धरूं नये. सर्वदा शांत व स्वस्थचित्त असावें. त्याच्या हृदयांत कोणाविषयीं यत्किंचितही शत्रुभाव वसूं नये; आणि अखिल प्राण्यांवर उपकार करण्याची जी बुद्धि तिचा त्याग त्यानें कसाही प्रसंग आला तरी करूं नये. समग्र मानवजाति पूर्ण

सदाचारी होऊन माझी योग्यता पावेल असें करण्याच्या प्रयत्नांत सर्वदा मग्न असावयाचें हा संकल्प त्यानें चित्तांत दृढ बाळगावा. ह्या संकल्पापासून त्यानें सहसा पराङ्मुख होऊं नये. ह्याप्रमाणें त्यानें आपलें धर्मोपदेशाचें सत्कार्य निश्चयपूर्वक व परम उत्साहानें सतत करीत असावें. असें तो करील तर त्याचें जीवित धन्य होऊन त्याच्या सद्बोधामृताच्या योगानें अनंत जनांस मोक्षाची प्राप्ति घडेल. आतां मी जो धर्म प्रवृत्त केला आहे, त्याचें रहस्य अत्यंत स्पष्ट करून मी तुह्मांस सांगितलें आहे. त्याचा उपदेश जनांस योग्य प्रकारें केल्यानें त्यांची माझ्या सद्धर्माकडे प्रवृत्ति व्हावयास विलंब लागणार नाहीं. माझ्या बोधाचें एखादें सुवचन जरी त्यांला स्पष्टपणें व प्रेमळपणें समजून सांगितलें तरी तेवढ्यानें त्यांच्या चित्ताचा योग्य पालट होऊन त्यांची नित्याचरणाकडे प्रवृत्ति होईल. त्यांच्या ज्ञानचक्षूंचें उन्मीलन होऊन सत्यधर्मज्ञानाचा प्रकाश त्यांच्या चित्तांत फांकेल. त्यांच्या ठायीं ज्या दुर्वासना उच्छृंखल झालेल्या असतात, त्यांचें दमन होऊन त्यांचें चित्त शांत होईल. द्वेषादी ज्या दुर्वृत्ति त्यांच्या चित्तांत उद्दाम झालेल्या असतात त्यांचें निर्मूलन होऊन अखिल प्राण्यांविषयीं त्यांच्या अंतर्यामीं आदरबुद्धि व प्रेम हीं उत्पन्न होतील. माझ्या धर्माचा उपदेश करणाराच्या ठायीं सतत उद्योग करण्याचें सामर्थ्य अवश्य असलें पाहिजे. त्यानें सर्वदा आनंदवृत्ति असावें. आपला सदुद्योग परिणामीं सफळ होईल अशी त्याच्या मनाची पूर्ण खात्री असावी. लोक आपला उपदेश ऐकत नाहींत, आपण सांगतों त्याप्रमाणें वर्तत नाहींत, असें पाहून त्यानें निराश होतां कामा नये. आपल्या स्तुत्य उद्योगापासून विराम पाऊं नये. तर स्वसंमत सत्यधर्माचा उपदेश भ्रांत जनांला अविरतपणें व अविश्रांतपणें पुनःपुनः करावा. असें तो दृढ निश्चयानें करील तर त्याला निःसंशय यशःप्राप्ति होईल. बागवान जसा उदकप्राप्तीसाठीं कूप खणण्याचें काम निश्चयानें करितो, तद्वत् धर्मोपदेशकानें मनुष्यांच्या चित्तांत सद्बोध ठसवि-

ण्यास झटलें पाहिजे. बागवानानें कोरडी रेती आणि माती पुष्कळ खणून काढावी तेव्हां त्याला एखादा झरा लागण्याचा संभव असतो. थोडीशी माती खणून त्याला पाणी मिळालें नाहीं तरी तो निराश होत नाहीं. तर आणखी माती खणीत खोलवर जातो, आणि शेवटीं त्याला अंमळ ओली माती लागली ह्मणजे तो उत्साहयुक्त होऊन आणखी खालीं खणीत जातो; आणि अखेरीस त्याला उदक मिळतें. अशीच गोष्ट उपदेशकाची आहे. अत्यंत कठोर हृदयाच्या मनुष्यांशीं त्याची वारंवार गांठ पडण्याचा संभव असतो. अशा जनांला पुनःपुनः बोध करून त्याच्यां अंतर्यामामध्यें खोलवर प्रवेश केल्यावांचून त्यांचीं मनें मृदु होण्यासारखीं नसतात. आतां निरनिराळ्या जमिनींत जसें कमी अधिक खणावें लागतें, तद्वतूच मनुष्यांच्या हृदयांची अवस्था आहे. ही गोष्ट उपदेशकानें चांगली लक्षांत ठेविली पाहिजे. हे कुलीन आणि ज्ञानसंपन्न मच्छिष्य हो, तुह्मांपैकीं जे कोणी धर्मोपदेशकाची वृत्ति धारण करितील त्यांच्या स्वाधीन माझा हा धर्मपंथ करीत आहें. त्याचें तुह्मी परम आदरानें ग्रहण करून योग्य रीतीनें परिपालन करा. त्याचें पुनःपुनः पठन करा. त्याचें वास्तविक रहस्य काय आहे तें जाणण्याचा प्रयत्न करा. त्याची जगांत प्रसिद्धि करा; आणि त्याचा उपदेश भूमंडलावरील एकंदर देशांमध्यें जाऊन करा. माझ्याठायीं कार्पण्य व अनुदारता यांचा लवलेशही नाहीं, हें तुह्मीं पाहत आहां. मला जें कांहीं कळत आहे तें सारें इतर ज्ञानेच्छु जनांस सांगण्यास मी सर्वदा तत्पर व उत्सुक असतों. तर ही माझी वृत्ति तुह्मीं धारण करून जे कोणी सत्यजिज्ञासु जन तुह्मांस आढळतील त्यांला परम उदार बुद्धीनें व अत्यंत प्रेमपुरःसर सत्यज्ञानाचा उपदेश करा; त्यांला प्रत्येक गोष्ट मनापासून नीट समजून सांगा. आपल्यापाशीं जो ज्ञानसंचय असेल त्याचें त्यांस निःशेष अर्पण करा. माझ्या परम सुखदायी धर्म नियमांचें श्रवण करण्यास उत्सुक अशा जनांचा उत्साह भंग न करितां त्यांला

आपल्यापाशीं बसवून घेऊन मोठ्या प्रेमानें आपणांला काय कळत असेल तें कथन करा. जे कोणी माझ्या धर्ममतासंबंधानें अश्रद्धा दर्शवितील त्यांच्या ठायीं आपल्या सदुपदेशबलानें सत्यज्ञानगृहणेच्छा जागृत करण्यास झटा; आणि त्यांची चित्तवृत्ति प्रसन्न व आनंदयुक्त होईल असें करा. त्यांच्या निश्चल चित्तांस सुविचाराच्या योगानें चलन प्राप्त होईल असें करा. त्यांच्या अंतर्यामीं सत्यज्ञान प्रकाश फांकून त्यांचे ज्ञानचक्षु उन्मिलित करा. त्यांच्या बुद्ध्यादि मानसिक सच्छक्तींचें व शमदमादि हृदयाच्या सद्वृत्तींचें उद्दीपन करून त्या विकसित व उन्नत होतील असें करा. आणि असा पुनःपुनः अविरतपणें व निश्चयानें प्रयत्न करून त्यांच्याकडून माझ्या धर्ममताचा अंगीकार करवा; आणि तदनुसार त्यांचें सर्वदा वर्तन घडेल असें करा. ह्या भूलोकीं तुमची दुराचारी व दुर्बुद्धि जनांशीं प्रतिपदीं गांठ पडेल. त्यांच्याशीं वैर न करितां किंवा त्यांची अवहेलना न करितां त्यांस सदाचाराचा मार्ग दाखवून द्या, त्यांच्या ठायींच्या दुर्बुद्धीचें निर्मूलन करा. त्यांस खरें सौख्य, निःसीम शांति व अढळ समाधान कशानें प्राप्त होण्यासारखें आहे तें सांगा. ह्याप्रमाणें सर्वदा प्रयत्नशील राहून सर्वत्र पवित्रतेचें साम्राज्य पसरा. शूर योद्धा जसा परचक्रनिवारणार्थ शस्त्रादिकांनीं सज्ज होऊन समरांगणीं उभा राहून प्राणांचीही परवा न करितां शत्रूशीं सामना करितो, तद्वत् तुम्हीं दुराचारप्रवृत्तिरूप महाशत्रूशीं शमदमादि सद्वृत्तिरूप शस्त्रांनीं चांगले सज्ज होऊन सतत संग्राम करा, आणि पवित्रतारूप साम्राज्याचें वैभव आणि सत्ता सर्वत्र स्थापित करा. ह्या तुमच्या कामगिरीबद्दल तुम्हांस अखंड निर्वाणरूप पारितोषिक प्राप्त होईल.

भाग सातवा.

धर्मबोधपद्धति.

येथवर जें निरूपण केलें आहे त्यावरून बुद्धाच्या बोधपद्धतीचें थोडेंसें स्वरूप वाचकांच्या लक्षांत आलेंच असेल; तरी तीविषयीं आणखी थोडें ह्या भागांत सांगण्याजोगें आहे.

मागें सांगितलेंच आहे कीं, बुद्ध आणि त्याचे शिष्य निरनिराळ्या प्रांतांत हिंडून स्वसंमत धर्ममताचा उपदेश जनांस करीत असत. हा त्यांचा क्रम वर्षाचे आठ महिने सतत चालत असे; आणि पर्जन्यकाळ आला ह्मणजे ते कोणत्या तरी विहारामध्यें येऊन रहात असत. ह्या चातुर्मासामध्यें बुद्धाचा क्रम असा असे कीं, स्वशिष्यांनीं जे संशय काढले असतील त्यांची निवृत्ति करावी. ह्याप्रमाणें सतत क्रम चालल्यामुळें त्याच्या धर्ममतास बरेंच निश्चित स्वरूप प्राप्त झालें. तरी त्याच्या वेळीं त्याचा धर्मबोध कोणीं लिहून ठेवण्याचा प्रयत्न केला होता असें दिसत नाहीं. बुद्ध आपला सारा बोध तोंडींच करीत असे. त्यानें आपल्या हातानें किंवा स्वशिष्यांकरवीं कांहींएक लिहून ठेवलेलें आढळत नाहीं. तो आपला बोध संक्षिप्त वचनांच्या रूपानें करीत असे. हीं वचनें त्याचे शिष्य लक्षांत ठेवून त्यांचें पुनःपुनः उच्चारण करीत असत. एखाद्या बोधवचनाचें त्यांस विस्मरण पडलें असतां ते बुद्धाकडे येऊन त्याला त्याविषयीं पुनः प्रश्न करीत. त्याचप्रमाणें एकाद्या सूत्ररूप वचनाचा अर्थ त्यांच्या लक्षांत आला नसला तर ते त्याचें स्पष्टीकरण त्याला विचारीत; आणि बुद्ध त्यांच्या सर्व संशयांचें व प्रश्नांचें समाधान करण्यास सर्वदा निरलसपणें तत्पर असे. शिवाय त्याच्यापाशीं शेंकडो

लोक येऊन निरनिराळ्या प्रश्नांसंबंधानें वादविवाद करीत असत. अशा प्रसंगीं तो जें बोले तें त्याचे शिष्य चित्त देऊन ऐकत असत. ह्या प्रमाणें सतत चाळीस पंचेचाळीस वर्षे क्रम चालला होता. त्यामुळें त्याचा एकंदर बोध त्याच्या जवळ सर्वदा असणाऱ्या शिष्यांच्या मनावर उत्तम प्रकारें ठसला होता; आणि हा स्वतांस कळलेला बोध इतर जनांस समजून सांगण्यास ते सर्वदा उद्युक्त असत. एणेंकरून बुद्धाचा बोध जगांत बहुतेक सगळा कायम राहिला आहे. ह्या प्रकरणीं पुढें एका स्वतंत्र भागांत कांहीं लिहावयाचें आहे. प्रकृतीं त्याच्या बोधपद्धतीविषयींच थोडेंसें लिहूं.

वरती सांगितलें आहे कीं, तो आपला बोध सूत्ररूपानें करीत असे. तरी पण ह्या पद्धतीचा अवलंब सर्वच ठिकाणीं तो करीत नसे. जसा श्रोता भेटे तसा तो आपल्या पद्धतींत पालट करीत असे. कधींकधीं नुसते प्रश्न करून तो आपल्या श्रोत्यांच्या मनांतील भ्रममूलक विचार काढून टाकी, आणि मग स्वसंमत धर्माचा त्यांस उपदेश करीत असे. व्यावहारिक गोष्टींचे दाखले देऊन बोध करण्यांत तर त्याचा हातखंडा होता. कधीं कधीं तो कल्पित गोष्टींचे दृष्टांत देऊन आपल्या बोधवचनांचा अर्थ विषद करीत असे. ह्या अशा त्यानें सांगितलेल्या शेंकडो गोष्टी बौद्ध-धर्मग्रंथांतून आज उपलब्ध आहेत. आतां ह्या बोधपद्धतीचें स्वरूप वाचकांच्या ध्यानांत यावें ह्मणून व त्याच्या कांहीं बोधाचें ज्ञान त्यांस सहजीं प्राप्त व्हावें ह्मणून त्याच्या कित्येक बोधप्रसंगांचा व दृष्टांतरूप कथांचा येथें उल्लेख करितों.

ब्रह्मप्राप्तीसंबंधानें प्रश्न.

एके समयीं बुद्ध कोसल प्रांतांतून जनांस उपदेश करीत चालला असतां एका ब्राह्मणवसतीच्या गांवापाशीं प्राप्त झाला; आणि तेथें गांवा-बाहेरील आंबराईंत तो उतरला. त्या गांवांत दोघे तरुण विद्वान् ब्राह्मण रहात असत. त्यांचा ब्रह्मप्राप्तीच्या मार्गासंबंधानें वाद पडला होता. बुद्ध

आपल्या गांवापाशीं आला आहे असें पाहून ते त्याच्या दर्शनास आले; आणि आपला वाद त्याच्या पुढें ठेवून ते ह्मणाले, ' गुरुराज, आमच्या ह्या वादाचा निर्णय सांगा. सन्मार्गाचें अवलंबन करून ब्रह्माप्रत पावण्याची आह्मांला उत्कट इच्छा झाली आहे. ' ही त्यांची वृत्ति पाहून व त्यांचा वाद ऐकून घेऊन बुद्धानें त्यांस शांतपणें असा प्रश्न केला कीं:—

' तुह्मांला निरनिराळे सगळे मार्ग सत्य आहेत असें वाटतें काय?'.

ब्राह्मण—होय, आह्मांस ते सत्यच वाटतात. कारण आमच्या ह्या गांवाला येण्याचे मार्ग अनेक आहेत. कोणी कोणत्याही मार्गानें आला तरी तो आमच्या गांवांत येऊन पोहंचतो. अशीच गोष्ट ब्रह्मप्राप्तीच्या विविध मार्गांची आहे.

बुद्ध—तुमचें हें खेडें दृश्य आहे. तसें ब्रह्म ह्मणून जें कांहीं आहे ह्मणतां, तें दृश्य आहे काय? जे कोणीं ब्रह्माविषयीं सांगतात, किंवा वेदादि ग्रंथांत लिहिलेलें वाचितात, त्यांनीं तें प्रत्यक्ष कधीं पाहिलें आहे काय?

ब्राह्मण—नाहीं, कोणीं पाहिलें नाहीं. ब्रह्म चक्षुरादि इंद्रियांस विषय होणारें नव्हे.

बुद्ध—तर मग जें कधीं कोणीं पाहिलें नाहीं त्यास जाऊन मिळण्याचे अनेक मार्ग आहेत व ते सारे सत्य आहेत असें प्रतिपादन करण्यांत कोणतें स्वारस्य आहे? कल्पना करा कीं, ' एकाद्या मनुष्यानें चोहोंकडून आलेले चार रस्ते जेथें मिळतात अशा चव्हाट्यावर एक जिना तयार करून उभा केला, आणि हा जिना तूं कशासाठीं येथें उभा करीत आहेस असें त्याला लोकांनीं पुसलें असतां, तो ह्मणेल कीं हा जिना वरील मंदिरांत चढून जावयासाठीं आहे. त्यावर ते त्याला असा प्रश्न करितील कीं, तूं ह्मणतोस तें मंदिर आहे कोठें? वरती तर कांहींएक दिसत नाहीं. त्यावर तो ह्मणेल कीं, हें मंदिर कोठें आहे तें

मला माहीत नाहीं. तेव्हां अर्थात् ते त्याला वेड्यांत काढून ह्मणतील कीं, जें स्थान कोठें आहे तें तुला माहीत नाहीं त्यांत जाण्यासाठीं हा जिना येथें रोंवीत आहेस त्या तुला ह्मणावें तरी काय!' अशीच गोष्ट ब्रह्मवेत्त्या ब्राह्मणांची आहे. ज्या ब्रह्मास ते प्राप्त होण्याचा मार्ग धुंडाळीत आहेत, त्याचें लवमात्रही ज्ञान त्यांस नाहीं. तेव्हां अर्थात् चव्हाट्यावर जिना उभा करणाऱ्या मनुष्याप्रमाणें त्यांचा वेडेपणा व्यक्त होतो; आणि ब्रह्मप्राप्तीविषयींचा त्यांचा सारा खटाटोप व्यर्थ आहे असें ह्मणावें लागतें. वेदत्रयीमध्यें निष्णात असणाऱ्या ब्राह्मणांच्या अंगीं ब्रह्मप्राप्ति करून देण्याचें सामर्थ्य असणें संभवत नाहीं. कारण जें ब्रह्म ते प्राप्त करून देण्याची प्रतिज्ञा करितात त्याविषयीं त्यांस लवमात्रही ज्ञान नसतें. ह्याप्रमाणें ते स्वतः अंध असून इतर अंध जनांस मार्ग दाखविण्यासंबंधानें त्यांनीं कितीही वल्गना केल्या तरी त्या केवळ व्यर्थ होत. त्यांची ब्रह्ममीमांसा व तत्प्राप्तीच्या मार्गासंबंधाचा ऊहापोह हीं निवळ शाब्दिक वादरूप होत. त्यांत तथ्य असें यत्किंचित्ही नाहीं. दुसरें असें कीं, हे ब्राह्मण इंद्र, वरुण, सोम आदिकरून देवतांची किंवा ब्रह्माची प्राप्ति व्हावी ह्मणून त्यांची प्रार्थना करितात. पण त्यांच्या त्या प्रार्थनांचा व स्तोत्रांचा कांहींएक उपयोग होणें नाहीं. कारण उदाहरणार्थ असें पाहा कीं, नदीच्या पलीकडील तीरास तुह्मांला जावयाचें असून तुह्मी तरींत बसून न जातां तिच्या अलीकडच्या तीरींच बसून त्या पैल तीरानें आपल्याकडे यावें अशी त्याची प्रार्थना केलीत, तर तें तीर तेथून कधीं तरी हालेल काय? अशीच गोष्ट ब्रह्मादिप्राप्तीची आहे. तत्प्राप्त्यर्थ स्तोत्रपाठ करीत बसण्याचें सोडून मनुष्यानें आपल्या ठायीं सद्गुणांचा विकास करण्यास अहर्निश झटलें पाहिजे; आपलें आचरण शुद्ध राखण्यास सर्वदा जपलें पाहिजे. ह्मणजे वास्तविक मोक्षाचें अविनाशी धाम त्यास प्राप्त होण्याचा संभव आहे. आतां मला सांगा कीं,

ज्या ब्रह्मास ते जाऊन मिळण्याची हांव धरितात तें इंद्रियांच्या विषयांस मोहून जाणारें आहे काय ? त्या ब्रह्माच्या ठायीं कामक्रोधादि विकारांस अवकाश आहे काय ? जर नाहीं तर ह्या विषयांस आणि विकारांस सर्वथा वश होणाऱ्या ब्राह्मणांचा स्वभाव त्या ब्रह्माशीं कसा सदृश असूं शकेल बरें ? आणि जेथें स्वभावसाम्य नाहीं तेथें सायुज्यता कोठून संभवायाला ? यास्तव मला वाटतें कीं, ब्राह्मणांचें हें ज्ञाननिधित्रय (वेदत्रयी) केवळ शुष्क अरण्यवत् होय. ह्या अरण्यांत तुह्मांस कोणताही मार्ग सांपडणें नाहीं. त्यांत भ्रमण करणाऱ्या जनांस कांहींएक लाभ न होऊन त्यांची निवळ निराशा मात्र होईल.

ब्राह्मण—तर मग ब्रह्मप्राप्तीसाठीं कोणत्या प्रकारें आह्मीं प्रयत्न करावा तें आह्मांस कृपा करून सांगा.

बुद्ध—माझा धर्ममार्ग अष्टविध आहे. त्याचें अवलंबन जो करील, त्याच्या ठायींच्या सर्व भ्रमांचा निरास होईल. त्यास ज्ञानप्रकाश प्राप्त होऊन कैवल्यप्राप्तीचा मार्ग स्पष्ट दिसूं लागेल. त्याचें वर्तन सर्वदा सरळ असेल. ज्या गोष्टींनीं त्याच्या ठायीं अपवित्रता उत्पन्न होण्याचा संभव आहे, त्यांपासून तो सर्वथा पराङ्मुख राहील. नीतिनियमांचें अनुसरण त्याच्याकडून अहर्निश होत राहील. त्याचें मन सर्वदा निर्मळ राहून त्याची वाणी व कृति सदोदित निष्पाप असेल. सर्वथा निर्दोष अशा उपायांचें अवलंबन करून तो आपली प्राणयात्रा चालवील. तो आपल्या इंद्रियांचा निग्रह उत्तम प्रकारें करील. तो सर्वदा मननशील आणि स्वस्थचित्त असेल.

सर्वविनाशविषयक प्रश्न.

सिंहनामेंकरून एक सेनापति बुद्धाची कीर्ति ऐकून व त्यानें उपदेशिलेला धर्ममार्ग पसंत वाटून एके दिवशीं बुद्धापाशीं आला; आणि त्यानें आपल्या मनांतील कित्येक शंका त्याला विचारिल्या. तो ह्मणालाः—

'गुरुराज, आपण कर्मांच्या परिणामांचा निषेध करितां काय ? प्राणिमात्राच्या हातून घडणाऱ्या कर्मांपासून कांहींएक फलनिष्पत्ति व्हावयाची नाहीं ह्मणून कोणीही कर्मपर होऊं नये असा आपला अभिप्राय आहे काय ? ऐहिक वस्तु तुच्छवत् लेखून मनुष्यानें आपल्या आत्म्याचा आणि अस्तित्वाचा नायनाट करावा असा उपदेश आपण जनांस करितां काय ? '

बुद्ध—हे सिंह, तूं ह्मणतोस तें कांहीं अंशीं सत्य आहे आणि कांहीं अंशीं असत्य आहे. माझें मत काय आहे तें मी तुला सांगतों. श्रवण कर. जीं कायिक, वाचिक आणि मानसिक कर्में अपवित्र असतात, तीं करण्याविषयीं माझा निषेध आहे. जेणेंकरून हृदयवृत्ति सदोष होण्याजोगी असते त्या गोष्टी वर्जिण्याविषयीं मी जनांस बोध करीत असतों. सर्व दुष्ट कर्में आणि अनाचारास प्रवृत्त करणाऱ्या गोष्टी निर्मूल व्हाव्या हें इष्ट होय. ह्या ज्याच्या ठायींच्या नष्ट झाल्या आहेत त्याचा अहंभाव विगलित झाला असें समजावें. ह्या अहंभावाचा विनाश करावा असा मी जनांस कंठरवानें बोध करीत असतों. त्याचप्रमाणें ग्राम्यविषयतृष्णा, दुर्बुद्धि, आणि भ्रांति हीं जनचित्तांतून विनष्ट व्हावीं असा माझा अभिप्राय आहे. सहनशीलता, प्रेम, परोपकार बुद्धि, आणि सत्यप्रीति हीं जनांच्या चित्तांतून विनाश पावावीं असें माझें मत मुळींच नाहीं. सर्व प्रकारचा कायिक, वाचिक व मानसिक अनाचार मी तिरस्करणीय मानितों. परंतु सदाचार आणि पावित्रता हीं मला प्रशंसनीय वाटतात.

सिंह—गुरुराज, माझ्या मनांत आणखी एक शंका आली आहे. तिचें समाधान करण्यास आपण समर्थ आहां. मला राजानें आपला सेनापति नेमिलें असून, त्यानें विहित केलेले नियम प्रजाजनांस पाळावयास लावण्याचें व परचक्र आलें असतां त्याशीं युद्धप्रसंग करण्याचें काम मजकडे दिलें आहे. महाराज, आपण तर असा बोध करितां कीं,

सर्वांवर निःसीम दया करावी, आणि सर्व विपन्न जनांसंबंधानें चित्तांत करुणा असावी. तेव्हां अपराधी जनांस शासन करण्याविषयीं अपालें अनुमोदन आहे काय? त्याचप्रमाणें एकाद्या शत्रूनें आपल्या देशावर स्वारी केली असतां, आपल्या लोकांच्या घरादारांचें व बायकामुलांचें रक्षण व्हावें ह्मणून त्या शत्रूशीं युद्ध केलें तर तें गैरशिस्त होईल असा आपला अभिप्राय आहे काय? आणखी असें कीं, माझें अनिष्ट चिंतिणारा, मी केवळ निरपराध असतां, माझ्या वित्तादिकांचा अपहार किंवा नाश करण्यास प्रवृत्त झाला तर मीं त्यास कोणत्याही प्रकारचा प्रतिकार करूं नये, तर तो जें कांहीं माझें अहित करील तें मी मुकाट्यानें सोसावें, असें आपलें ह्मणणें आहे काय?

बुद्ध—ज्याचें वर्तन शिक्षेस पात्र असेल त्याला अवश्य शिक्षा झाली पाहिजे; आणि जो कृपेस पात्र असेल, त्यावर अवश्य कृपा केली पाहिजे. माझा जनांस असा उपदेश आहे कीं, कोणाही प्राण्यास व्यर्थ पीडा करूं नये; तर सर्वांवर प्रेम व दया करावी. एकाद्यानें अपराध केल्यावरून त्यास शासन घडलें तर तें कांहीं त्याचा न्याय करणाऱ्या न्यायाधीशाच्या द्वेषवृत्तीस्तव घडलें असें होत नाहीं; तर तें त्याच्या दुष्कृतांचेंच केवळ फळ होय. राजनियमांप्रमाणें जनांकडून वर्तन होत आहे किंवा कसें हें पाहणारा गृहस्थ जें शासन अपराध्यास करितो तें त्याच्या अपराधांमुळें त्याला प्राप्त होतें. आतां अशा रीतीनें लोकनियमन करणाऱ्या जनांनीं एवढें मात्र लक्षांत वागविलें पाहिजे कीं, ज्यांला शासन करणें त्यांला प्राप्त होतें, त्यांच्या संबंधानें त्याच्या चित्तांत द्वेषबुद्धि कदापि नसावी. आतां युद्धप्रसंगांविषयीं ह्मणशील तर मनुष्यानें आपल्या बांधवांचा प्राणघात करण्यास प्रवृत्त व्हावें हें मोठेंच उद्वेगजनक होय. तथापि एकाद्या राजानें किंवा सेनानीनें युद्धप्रसंग टळा-

वा ह्मणून आपल्याकडून होण्यासारखे सर्व प्रयत्न करूनही जर प्रतिपक्षानें हटाग्रह धरून युद्धाची सिद्धता केली तर त्याशीं रणसंग्राम करणें प्राप्त झालें असतां त्याबद्दल मी त्याला दोष देणार नाहीं. तर जो अशा युद्धास कारण होतो त्याचें आचरण सदोष समजावयाचें. मनुष्यानें अहंवृत्तीचा सर्वथा त्याग करावा असा माझा जनांस बोध आहे, हें खरें. तथापि जे कोणी दुराचारी जन विनाकारण त्रास देण्यास प्रवृत्त होतील त्यांचा प्रतिकार त्यानें अवश्य करावा. असा हा कलह या संसारामध्यें नित्य चालावयाचा. कारण हें जीवित्व केवळ कलहरूप आहे. तरी पण जो कलहास प्रवृत्त होईल त्यानें एवढें मात्र ध्यानांत ठेवावें कीं, आत्महितास उद्युक्त झाल्यानें त्याच्या हातून दुराचार घडूं नये व त्यानें सत्यपराङ्मुख होऊं नये. आपणास मोठी थोरवी, सत्ता, संपदा किंवा कीर्ति हीं प्राप्त व्हावीं अशी इच्छा धरून मनुष्यानें कलहनिमग्न होऊं नये. तर पवित्रता व सत्य यांच्या प्रीत्यर्थ त्यांनीं कलह करावा. अशा रीतीचा कलह करणारास मोठें फल प्राप्त होतें. प्रसंगीं अशा कलहांत त्याचा पराजय झाला तरी तो मोठाच विजयी ह्मणून समजावें. आतां रणसंग्रामामध्यें एकादा सेनापति विजयी झाला असतां त्यानें ऐहिक वस्तुमात्राची नश्वरता ध्यानांत वागवावी. त्यास प्राप्त झालेला विजय कदाचित् फार मोठा असेल. पण समयविशेषीं कालचक्र फिरून तो विजयी सेनापति धुळीस मिळण्याचा संभव आहे. तस्मात् विजयी मनुष्यानें प्रतिपक्ष पराभूत होऊन दीन झाला असतां आपला आवेश तत्काळ आवरावा, आणि त्याच्या संबंधाचा द्वेषभाव मनांतून नाहींसा करून त्या हतवीर्य प्रतिपक्षास ह्मणावें कीं, ऊठ, आपण उभयतां साम करूं आणि इतःपर परस्परांशीं बंधुवत् वर्तन करूं. अशा रीतीनें ज्याच्या हृदयींचा द्वेषाग्नि सर्वस्वीं विझून जो स्वशत्रूवर प्रेम करण्यास सिद्ध होतो, त्याचा तो विजय क्षणिक वैभवास कारण न होतां चिरस्थायी होतो; आणि

त्यास अत्यंत अभीष्ट अशा शांतीचा अनुभव घडतो. आतां तुला मी आणखी एक गोष्ट सांगतों ती लक्षांत ठेव. सत्य आणि न्याय यांच्या पक्षानें युद्ध करून प्राप्त होणारा विजय वाखणण्यासारखा आहे हें खरें; तथापि ज्यानें आत्मजय केला तो ह्या महाविजयी सेनापतीहूनही श्रेष्ठ होय. हे सिंह्मा, मी आत्मजय करावा असें ह्मणतों, त्याचा अर्थ कोणीं असा करूं नये कीं मनुष्यांनीं आपल्या आत्म्यांचा नाश करावा. जो आत्मजय करितो तो त्याचें रक्षण करितो. आत्मजय करणाऱ्या मनुष्याची प्राणयात्रा आत्म्याचा सर्वस्वीं दास झालेल्या मनुष्याच्या प्राणयात्रेहून विशेष सुखाची होऊन त्याचे इष्ट मनोरथ परिपूर्ण होतात. ज्याचें चित्त अहंकारमूलक भ्रमापासून मुक्त असतें तो ह्या जीवनकलहामध्यें कदापि पतन पावावयाचा नाहीं. ज्याचे मनोरथ पवित्रता आणि न्याय यांचे परिपोषक असतात, त्यांच्या चित्तास पराजयमूलक उद्वेग कदापि शिवणार नाहीं. जें जें सत्कार्य ते हातीं घेतील त्यांत त्यांला सर्वदा यशःप्राप्तिच होत राहील; आणि त्यास प्राप्त झालेलें यश चिरस्थायी होईल. तर हे सेनापति, हा माझा बोध ध्यानांत धरून तूं आपले युद्धसंग्राम मोठ्या शौर्यानें व उत्सांहानें चालीव. पण तूं सत्याचाही योद्धा व्हावें असें माझें तुला सांगणें आहे.

ह्या प्रमाणें स्वशंकेचे निरसन करून घेऊन सिंह्म बुद्धाचा अनुयायी झाला.

एके दिवशीं बुद्ध नित्य क्रमाप्रमाणें बोध करीत हिंडत असतां एका नगरींतला एक मोठा विद्वान् ब्राह्मण त्याच्यापाशीं येऊन त्याला ह्मणाला: "हे श्रमणा, तुझें धर्ममत मला कळलें आहे. त्याचा सूक्ष्म विचार करितां तें विसंगत आहे असें मला वाटतें. तेव्हां तुझ्याशीं वाद करून तुझा हा जनांस भ्रमांत पाडण्याचा क्रम साधल्यास बंद करावा असें माझ्या मनांत फार दिवस होतें. आज तुझी गांठ पडली आहे. तर

तुजशीं वाद करण्यास मी आलों आहे. तूं मोठा विवेकशील, ज्ञानी व सज्जन आहेस, असा तुझा लौकिक माझ्या कानीं आला आहे. यास्तव तूं आपल्या व्रतास स्मरून माझ्या शंकांचें निरसन करिशील अशी मला पूर्ण आशा आहे. मी ऐकतों कीं, तूं जनांस नीतिनियमांचा उपदेश करीत असतोस, पण धर्माचा उच्छेद करीत असतोस. तुझे शिष्य धर्मविधींचा तिटकारा करितात, आणि यज्ञकर्माचा अव्हेर करितात. ह्यामुळें देवांचा अनादर केल्याचें पाप माथीं येतें. धर्म ह्मटला ह्मणजे तो यज्ञ व उपासना यांच्या साहाय्यानें साध्य व्हावयाचा.

बुद्ध—गवादि पशूंचा मेध करण्यापेक्षां आत्ममेध श्रेष्ठ होय. आपल्या ठायींच्या दुर्वासनांची आहुति जो देवांप्रीत्यर्थ करितो, त्याला यज्ञस्थंडिलापाशीं पशुवध करण्यांत कांहींच अर्थ नाहीं असें दिसून येईल. निरपराध पशूंच्या रुधिराच्या योगानें पापाचें क्षालन होत नाहीं. पवित्रता प्राप्त करून देण्याचें सामर्थ्य ह्या रुधिरामध्यें असत नाहीं. परंतु विषयवासनांचें निर्मूलन केल्यानें चित्ताची शुद्धि साध्य होते. देवांची उपासना करण्यापेक्षां सदाचरणाच्या नियमांप्रमाणें वर्तन ठेवण्यांत विशेष श्रेय आहे.

ब्राह्मण—यज्ञकर्मासंबंधाचें हें तुझें प्रतिपादन यथार्थ आहे. मी आजपर्यंत पुष्कळ यज्ञ करून शतावधि प्राण्यांचे जीव निष्कारण घेतले. त्याबद्दल मला अनुताप वाटतो. पशूंच्या रुधिरानें कृतकर्मांचें प्रायश्चित्त घडत नाहीं, हें मला संमत आहे. पण, हे गुरु, तूं ह्मणतोस कीं, आत्म्यास पुनर्जन्म आहे; तो संसृतिचक्रांत सांपडून क्रमाक्रमानें उन्नति पावतो; आणि मनुष्यमात्रास त्याच्या कर्मानुसार गति प्राप्त होत असते. पण तोच तूं आत्मा नाहीं असा जनांस उपदेश करितोस. तुझें मत जें कीं, स्वत्वनाश झाल्यानें अविनाशी सुख देणारें निर्वाण प्राप्त होतें, त्याची प्रशंसा तुझे शिष्य करितात. परंतु जर मी केवळ निरनिराळ्या संस्का-

रांचा संयोगरूप आहें तर मी मरण पावल्यावर माझें अस्तित्व विलय पावेल. जर मी वेदना, कल्पना व वासना यांच्या मिश्रणाची मूर्ति आहें तर माझें देहावसान झाल्यावर मी जाणार कोठें ? मग शाश्वत सुखाचें धाम तें कोठें राहिले ! हें केवळ शाब्दिक असून तूं आणि तुझे शिष्य केवळ भ्रांत झाले आहेत. सारांश, तुझ्या ह्या मताचा विचार केला असतां त्यांत सर्व गोष्टींचा विलय प्रतिपादिलेला आहे असें दिसतें.

बुद्ध—हे ब्राह्मणा, तूं धर्मशील आणि आस्थायुक्त आहेस. तुला आपल्या आत्म्याची चिंता पराकाष्ठेची आहे. परंतु तुझा सर्व उद्योग व्यर्थ आहे. कारण एका गोष्टीची तुझ्या ठायीं वाण आहे. मनुष्य अज्ञान व भ्रम यांस वश होत्साते अशी कल्पना करितात कीं, त्यांचे आत्मे त्यांच्यापासून भिन्न असून ते स्वयंभू व स्वतंत्र रहाणारे आहेत. हे ब्राह्मणा, तुझ्या चित्तांत अद्यापि अहंवृत्ति आहे. स्वर्गप्राप्तीविषयीं जो तूं आतुर झाला आहेस त्या तुला त्या लोकीं प्राप्त होणाऱ्या सुखाची लालसा आहे. यास्तव तुला सत्यापासून प्राप्त होणारा आनंद आणि सत्याचें अविनाशित्व समजत नाहीं. मी तुला खचीत सांगतों कीं, मी जनांस मृत्यूविषयीं बोध करीत नसतों. तर माझा सारा बोध जीवनाविषयीं आहे. मरण आणि जीवन यांचें स्वरूप तुला समजत नाहीं. हा देह जो आहे त्याचें अवसान व्हावयाचें. तूं कितीही यज्ञयाग केलेस तरी त्याचें रक्षण व्हावयाचें नाहीं. तर तूं आपल्या अंतर्यामाचें जीवन प्राप्त करून घे. जेथें अहंभाव वसत असतो तेथें सत्याचा प्रवेश व्हावयाचा नाहीं; आणि ज्याला सत्यप्राप्ति झाली त्याचा अहंभाव विगलित व्हावयाचा. यास्तव तुझें अंतर्याम सत्याकडे लागलें पाहिजे; आणि तें प्राप्त झालें असतां त्याचें परिपालन व प्रसार हीं तूं जीवेंभावें करावीं. सत्याच्या प्राप्तीनें तुला अविनाशी जीवन साध्य होईल. अहंभाव हा मरणमूलक आहे. आणि सत्य जीवनरूप आहे. जोंपर्यंत अहंभाव आहे

तोंपर्यंत मरणरूप उपाधि मानवास चिकटलेली असते. परंतु ज्यास सत्य-सिद्धि होते त्यास अनंतकालिक जीवनरूप निर्वाण प्राप्त होतें.

ब्राह्मण—हें निर्वाण आहे तरी कोठें ?

बुद्ध—जेथें नीतिनियमांचें अनुसरण होत असतें तेथें हें निर्वाण असतें.

ब्राह्मण—तर मग निर्वाण ह्मणून कांहीं स्थान नव्हे ? व तें जर स्थान नव्हे तर तें वास्तवरूप नव्हे. असेंच ना ?

बुद्ध—मी काय ह्मणतों तें तुला समजत नाहीं. तर आतां चित्त देऊन ऐक. हा वायु कोठें वास करीत असतो ?

ब्राह्मण—त्याचें निवासस्थान कोठेंही नाहीं.

बुद्ध—तर मग वायु ह्मणून कांहीं नाहीं असें ह्मणावयाचें ना ? (त्याच्याकडून उत्तर न मिळल्यावरून त्याला दुसरा प्रश्न करितो) बरें, हे ब्राह्मणा, ज्ञान कोठें वास करीत असतें तें सांग पाहूं ? ज्ञान ह्मणून कांहीं स्थान आहे काय ?

ब्राह्मण—ज्ञानाचें अमुकच असें कांहीं निवासस्थान नाहीं.

बुद्ध—तर मग ज्ञान ह्मणून कांहीं वस्तु नाहीं असा तुझा अभिप्राय आहे काय ? आणि निर्वाण हें कांहीं स्थान नव्हे ह्मणून ज्ञानप्राप्ति, पवित्रता व मोक्षसिद्धि हींही नाहींत असें तूं समजतोस काय ? हे समग्र मानव प्रपंचांतील अनेकविध विपत्तींच्या तापानें त्रस्त होऊन कासावीस झाले आहेत. अशा प्रपंचांत रखडणाऱ्या जनांस मी प्रेमळ व शांतिप्रद बोध करीत फिरत असतों. त्याचें जे मनःपूर्वक श्रवण करून तदनुसार वर्तण्याचा अविरतपणें प्रयत्न करितात, त्यांचें सारें तापत्रय नष्ट होतें. त्यांचा चिंताज्वर उपशम पावतो; त्यांच्या चित्ताची अस्वस्थता नाहींशी होते. त्यांचें हृदय सर्व पीडादायक दुर्वासनांपासून व अनर्थावह कल्पनांपासून निर्मुक्त होतें.

ब्राह्मण—हे गुरुराया, तूं जें हें आपलें परम उदात्त मत प्रतिपादन करीत आहेस त्याचें आकलन माझ्या बुद्धीला होत नाहीं. तर मी तुला पुनःपुनः प्रश्न करितों याची क्षमा असावी. माझा आतां असा प्रश्न आहे कीं, जर आत्माच मुळीं अस्तित्वांत नाहीं, तर अमरत्व कसें संभवतें ! आपलें अंतर्याम पाहिलें तर त्याचे व्यापार केवळ नाशवंत होत. कारण आह्मी मरणादिकांच्या योगानें विचार करीतनासे झालों ह्मणजे आमचें अंतर्याम निर्व्यापार होतें; किंबहुना तें देहाबरोबर विगलित होतें.

बुद्ध—आमचें विचार करण्याचें सामर्थ्य नष्ट झालें तरी आमचे विचार कायम रहातात.

ब्राह्मण—असें कसें ! विचार करण्याची शक्ति आणि ज्ञान हीं एकच नव्हत काय !

बुद्ध—हें तुला मी उदाहरण देऊन स्पष्ट करून सांगतों. आपणांस रात्रीच्या वेळीं एकादें पत्र लिहावयाचें असल्यास आपण दिवा पेटवून तें लिहितों; आणि पत्र लिहून झाल्यावर पुनः दिवा विझवितों. दिवा मालवला, पण त्याच्या साहाय्यानें लिहिलेलें पत्र राहिलें. ह्याचप्रमाणें विचारशक्ति विराम पावली तरी ज्ञान बाकी रहातें. अशीच गोष्ट मनाच्या इतर व्यापारांची आहे. मानसिक व्यापार बंद पडले तरी अनुभव, ज्ञान आदिकरून जीं त्या व्यापारांचीं फलें तीं कायम रहातात.

ब्राह्मण—परंतु जर संस्कार विनष्ट झाले तर व्यक्तिमात्राचें स्वत्व कसें राहील ? माझे विचार वृद्धि पावतात, आणि माझा आत्मा अवस्थांतर पावतो असें ह्मटल्यास हे विचार व हा आत्मा माझा असें कशावरून ह्मणतां येईल बरें ! ही गोष्ट उदाहरण देऊन विषद करा. माझें स्वत्व कायम कसें रहातें तें मला कृपा करून सांगा.

बुद्ध—रात्र झाली असतां दिवा पेटविला तर तो सर्व रात्रभर पेटेल कीं नाहीं?

ब्राह्मण—होय. त्यांत भरपूर तेल असल्यास तो रात्रभर पेटत राहील.

बुद्ध—तर आतां मला सांग कीं, रात्रीच्या पहिल्या प्रहरास जी ज्योति पेटत राहील तीच दुसऱ्या प्रहरास पेटेल, कीं दुसऱ्या प्रहरीं दुसरी ज्योति पेटते आहे असें समजावयाचें?

ब्राह्मण—(काय उत्तर द्यावें याचा कांहीं वेळ विचार करून) दोन प्रहरांच्या दोन निराळ्या ज्योति समजल्या पाहिजेत.

बुद्ध—तर तुझ्या ह्मणण्याप्रमाणें असें झालें कीं, एकाच दीपकाच्या निरनिराळ्या दोन प्रहरीं दोन ज्योति असतात.

ब्राह्मण—नाहीं, असें नाहीं; एका अर्थानें पाहिलें असतां दोन्ही प्रहरीं दीपकाची एकच ज्योति पेटत आहे असें मानणें योग्य नव्हे. परंतु दुसऱ्या अर्थानें पाहिलें असतां ती एकच ज्योति आहे असें ह्मणावें लागतें. कारण त्या दीपकांत एकाच जातीचा पदार्थ जळत असून एकाच प्रकारचा त्याचा प्रकाश पडत असतो; आणि त्या दीपकाच्या प्रकाशानें होणारें कार्य ही एकच असतें.

बुद्ध—बरें तर मला आतां असें सांग कीं, एकाच दिव्यामध्यें एकाच जातीच्या तेलानें व एका खोलीमध्यें पेटणाऱ्या कालच्या व आजच्या ज्योति तूं एकरूप ह्मणतोस काय?

ब्राह्मण—पण ह्या ज्योति उजाडून दिवस आला ह्मणजे विनष्ट होतात नाहीं काय?

बुद्ध—अशी कल्पना कर कीं, पहिल्या प्रहरीं पेटत असलेली ज्योति दुसऱ्या प्रहरीं विझविली, आणि तिसऱ्या प्रहरीं पुनरपि प्रदीप्त

केली, तर ही तिसऱ्या प्रहरची ज्योति पहिल्या प्रहरच्या ज्योतीहून भिन्न आहे काय?

ब्राह्मण—एका अर्थानें पाहतां ती भिन्न आहे. पण दुसऱ्या अर्थानें पाहतां ती भिन्न नाहीं.

बुद्ध—बरें, ज्योति मालवून मध्यें जो अवकाश जातो त्याच्यामुळें निरानिराळ्या काळच्या ज्योतींचें भिन्नत्व किंवा अभिन्नत्व सिद्ध किंवा असिद्ध होतें काय?

ब्राह्मण—नाहीं, मुळींच नाहीं. ज्योति एकदां पेटवून ती पुनः केव्हांही पेटविली तरी तिचें अभिन्नत्व व भिन्नत्व हीं समानच असतात. मग पहिली आणि दुसरी ज्योति यांमध्यें कित्येक वर्षांचा किंवा एका पळाचा अवकाश लोटला किंवा मुळींच अवकाश गेला नाहीं तरी ती त्यांच्या साम्यांत व विसदृशत्वांत अंतर पडत नाहीं.

बुद्ध—तर मग तुझ्याच ह्मणण्याप्रमाणें असें सिद्ध झालें कीं, आजची दीपज्योति कालच्या दीपज्योतीशीं कांहीं अंशीं समान आहे. तरी पण दुसऱ्या दृष्टीनें पाहतां ती प्रतिपळीं भिन्न आहे. आणखी असें कीं, एकाच प्रकारच्या ज्योति, एकाच परिमाणाचा प्रकाश देणाऱ्या असून त्या एकाच खोलीमध्यें ठेविल्या असतां कांहीं अंशीं त्यांचें परस्परसाम्य असतें. हें जर तुला संमत आहे तर आतां असें मनांत आण कीं, एकाद्या मनुष्यास होणाऱ्या संवेदना व त्याच्या मनांत येणारे विचार व कल्पना, आणि त्याच्या हातून घडणारीं कृत्यें हीं तुझ्यासारखींच असलीं तर तो मनुष्य तुजशीं एकरूप आहे असें नाहीं का ह्मणावयाचें?

ब्राह्मण—नाहीं.

बुद्ध— ह्या विश्वांतील इतर वस्तुमात्रास जे तर्कशास्त्राचे नियम लावावयाचे तेच तुलाही लागू असावे हें तुला संमत नाहीं काय?

ब्राह्मण—मला नाहीं संमत. सर्व विश्वाला विवेकाचे नियम सारखेच लागत असले तरी माझ्या आत्मतत्त्वाचें स्वरूप कांहीं निराळें आहे. या कारणास्तव तें इतरांहून भिन्न आहे. अन्य एकाद्या मनुष्याचे विचार, आचार व वृत्ति ह्या माझ्याशीं सदृश असल्या तरी तो मजशीं एकरूप आहे असें मला वाटत नाहीं.

बुद्ध—खरें आहे; तो आणि तूं एकरूप नाहींत. परंतु मला सांग कीं, एकादा मनुष्य शिक्षण प्राप्त व्हावें ह्मणून शाळेंत गेला, व तेथें त्यास शिक्षण प्राप्त झालें; तर शिक्षणप्राप्तीपूर्वी जो तो होता तो शिक्षणप्राप्तीनंतर भिन्नत्व पावला कीं त्याचें एकत्व कायम राहिलें? त्याचप्रमाणें जो अपराध करितो त्यास त्याबद्दल हातपाय तोडण्याचें शासन झाल्यावर त्याच्या रूपांत फेर पडतो कीं तो मूळचाच असतो बरें?

ब्राह्मण—अशा मनुष्याचें स्वत्व एकरूपच राहील.

बुद्ध—तर मग स्वत्वाचें एकरूपत्व तें विराम न पावण्यावरच केवळ अवलंबून आहे काय?

ब्राह्मण—नाहीं; स्वत्वाचें एकरूपत्व त्याच्या सातत्यावरच अवलंबून असत नाहीं, तर त्याच्या स्वभावाच्या एकरूपत्वावर तें मुख्यतः अवलंबून असतें.

बुद्ध—तर मग हें तुला संमत आहे कीं, जशा दोन एकाच जातीच्या ज्योति एकरूप असतात, तसे पुरुष एकरूप असूं संभवतात. त्याचप्रमाणें अगदीं तुझ्या सारख्याच स्वभावाचा दुसरा मनुष्य तुझ्या सारख्याच कर्मानुरूप स्थिति पावला असला तर तो तुजशीं एकरूप आहे हें तुला मान्य आहे.

ब्राह्मण—होय, हें मला मान्य आहे.

बुद्ध—ह्याचप्रमाणें तुझ्या स्वत्वाच्या एकरूपतेची गोष्ट आहे. आज जो तूं आहेस, तो तूं पुढें कायम रहावयाचा. तुझें वास्तविक स्वरूप

पाहतां ज्या जड पदार्थांचा तुझा हा देह झाला आहे त्याचा तूं बनलेला नव्हेस, तर तुझ्या ठायींच्या वेदना, भावना आणि विचार यांचा तूं बनला आहेस. यांपासून उद्भवणाऱ्या संस्कारांचा जो संघ तो तुझा आत्मा होय. जेथें आणि जोंपर्यंत हे संस्कारादि आहेत तेथें आणि तोंपर्यंत तूं आहेस. ह्याप्रमाणें प्रत्येक प्राण्याचें स्वत्व व जीवित त्याच्या संस्कारांच्या एकीकरणावर व कर्मावर अवलंबून आहे. जोंपर्यंत संस्कार व कर्म हीं कायम आहेत तोंपर्यंत त्याचें अस्तित्व कायम आहे. ह्या अस्तित्वास तूं मरण ह्मणणार कीं सतत रहाणारें जीवित ह्मणणार ?

ब्राह्मण—अशा रीतीनें रहावयाचें जें अस्तित्व तें सततचें जीवित होय. परंतु असल्या जीवीतसातत्याची मी मुळींच परवा करीत नाहीं. मला संशय मिळून एवढाच आहे कीं, हा माझा आत्मा स्वतंत्र व भिन्न रहातो कीं नाहीं ?

बुद्ध—हा तुझा केवळ आत्मविषयक अभिमान होय. ह्या आत्म्याची तुला फारच लालसा दिसते. परंतु हा तुझा भ्रम आहे. ह्या भ्रममूलक भावनेस्तव तूं विनाकारण चिंतातुर होत आहेस; सर्व प्रकारचें अनन्वित कर्म, दुःख व शोक हीं तुला सोसावीं लागत आहेत. ज्याच्या ठायीं आत्म्याचा अभिमान वसत असतो, तो अखंड संमृतिपाशांत सांपडून पुनःपुनः जन्ममरणमूलक विपत्तीचा अनुभव घेतो. कारण जन्म व मरण हीं आत्मभावनेस लागून आहेत.

ब्राह्मण—हें कसें ?

बुद्ध—तुझा आत्मा किंवा स्वत्व ह्मणतोस तें आहे कोठें ? ज्या ह्या आत्म्याचा तुला एवढा अभिमान वाटत आहे, तो सतत बदलत आहे. बाल्य, तारुण्य, प्रौढ वय आणि वार्धक्य ह्या अवस्थांमध्यें तुझ्या स्वत्वांत सर्वदा पालट होत आहे. त्याचें एकरूपत्व कांहीं अंशीं असतें खरें. तथापि दीपकाच्या पहिल्या प्रहरच्या ज्योतींत व दुसऱ्या प्रहरच्या ज्योतींत जेवढें साम्य असतें तेवढें देखील साम्य ह्या तुझ्या निरनिराळ्या अव-

त्यांतील आत्म्यांत असत नाहीं. कारण संस्कार जे आहेत ते हळूहळू उद्भवत असतात. पूर्वजन्मीं जीं कर्में आपण करितों त्यांपासून उत्पन्न झालेल्या संस्कारांचा जो समुच्चय तोच केवळ आत्मा किंवा स्वत्व होय. हे संस्कार कायम आहेत तेथपर्यंत तूं जीवमान राहून पूर्वजन्मीं जें कर्मरूप बीज तूं पेरलें असशील त्याचें फल तुला उत्तर जन्मीं भोगावें लागेल, तें कदापि टाळतां यावयाचें नाहीं. दुष्कर्मांचें फल वाईट होऊन विपत्ति प्राप्त व्हावयाची, आणि सत्कर्मांचें फल चांगलें होऊन सुख प्राप्त व्हावयाचें. कृत कर्मांची निष्कृति यज्ञयागांच्या योगानें किंवा देवाचीं स्तोत्रें गाऊन व्हावयाची नाहीं. सर्व वेद मुखोद्गत केल्यानें किंवा त्यांत सांगितलेलें कर्मकांड आचरिल्यानें कांहींएक निष्पन्न व्हावयाचें नाहीं. खरें ज्ञान अशानें प्राप्त होत नाहीं. तें सदाचरणानें प्राप्त होतें. सत्यमार्गाचा अवलंब करून तदनुसार अहर्निश वर्तावें. सर्व मानव येथून तेथून एकरूप आहेत असा बुद्धीचा दृढ निश्चय होऊन आपपरभाव समूळ नष्ट झाला पाहिजे.

ह्याप्रमाणें त्या ब्राह्मणाशीं वाद करून बुद्धानें त्याला आपला शिष्य केलें.

विश्वतत्त्वविषयक प्रश्न.

एके प्रसंगीं बुद्धाचा शिष्य काश्यप यानें सर्व विश्वाचें तत्त्व समान आहे कीं काय ! असें विचारिल्यावरून बुद्धानें त्यास येणेंप्रमाणें बोध केलाः—

ह्या विश्वांतील अखिल वस्तूंचें तत्त्व एकच आहे. वस्तूंचें विसदृशत्व जें दिसतें तें त्यांवर घडणाऱ्या संस्कारांमुळें आहे. असमान संस्कारांमुळें त्यांस भिन्न रूपें प्राप्त होतात. ह्याप्रमाणें जीं रूपें त्यांस प्राप्त होतात तदनुसार त्यांच्याकडून कर्में घडत असतात; आणि ह्या कर्मानुसार त्यांची गति होत असते. ज्याप्रमाणें कुंभकार एकाच मृत्तिकेचीं निरनिराळ्या प्रकारचीं पात्रें करितो तसा हा प्रकार आहे. त्यानें केलेल्या कांहीं पात्रांत

शर्करा ठेवावयाची असते; कांहीं पात्रांत धान्य सांठवावयाचें असतें; कांहीं पात्रांत दुग्धादि पदार्थ संग्रहित करावयाचे असतात; कांहीं पात्रांत पाकनिष्पत्त्यादि करावयाचीं असतात. असा ह्या पात्रांचा निरनिराळा उपयोग होत असतो, तरी ज्या मूळद्रव्याचीं तीं घडलेलीं असतात त्यांत भिन्नत्व मुळींच असत नाहीं; किंवा कुंभकाराच्या ज्या हस्तादि साधनांनीं तीं घडलेलीं आसतात, त्यांत भिन्नत्व असत नाहीं. ह्याप्रमाणें सर्व वस्तु एकाच तत्त्वापासून निर्माण झाल्या असल्या कारणानें त्यांचा विकास व परिपाक एकाच नियमाच्या अनुरोधानें होत असतो; आणि त्यांचा परिणामही एकच व्हावयाचा. हा परिणाम अर्थात् निर्वाणरूप होय. हे काश्यपा, तूं प्राप्त ज्ञानानुसार वर्तन करिशील, व सर्व वस्तु एकाच तत्त्वापासून निर्माण झाल्या असून एकाच नियमानें बद्ध आहेत असें मानिशील तर तुला निर्वाण प्राप्त होईल. हा विश्वाचा नियम सर्वांस सारखाच लागू आहे. उच्च नीच, अभिज्ञ अज्ञ, सदाचारी दुराचारी असा भेदाभेद तो कांहींच जाणत नाहीं. उदाहरणार्थ असें पाहा कीं, भूतलावर उदकवृष्टि जी होते ती सर्वांवर होते; आणि तिच्या योगानें निरनिराळे जीवजंतु व वनस्पती उत्पन्न होऊन पोषण पावतात, आणि आपआपल्यापरी फलपुष्पादिकांनीं युक्त होतात; ह्याप्रमाणें त्यांचा उद्भव व विकास होऊन तीं प्रकृतिभेदास्तव भिन्नभिन्न प्रकारची परिणति पावतात. असा क्रम अविरतपणें चालून परिणामीं तीं निर्वाण पदवीप्रत जातात.

राहुलास उपदेश.

बुद्धाचा पुत्र राहुल हा बुद्धसंघास येऊन मिळाल्याविषयीं मागें सांगितलेंच आहे. हा राहुल सर्वदा सदुपदेश ग्रहण करीत असतांही अंमळ दुर्वृत्त असून दुर्भाषणी आहे असें पाहून बुद्धानें त्याला आपल्या जवळून जाऊन दूर कोठें तरी एकाद्या विहारांत रहावयास सांगितलें. ह्या प्रमाणें तो एका विहारांत जाऊन राहिला असतां एके समयीं बुद्ध तेथें गेला आणि त्याला त्यानें येणेंप्रमाणें उपदेश केला:—

त्यानें राहुलास एका पात्रांतून पाणी आणून आपले पाय धुवावयास सांगितलें. त्याप्रमाणें त्यानें केल्यावर तो राहुलास ह्मणाला: 'हें ह्या पात्रांत उरलेलें पाणी पिण्याजोगें आहे काय?' तो ह्मणाला: 'नाहीं; हें पाणी अशुद्ध झालें.' बुद्ध ह्मणाला: 'तर मग तूं यावरून आपल्या स्वतांच्या स्थितीचा विचार कर. तूं माझा पुत्र असून संसारनिवृत्त होऊन श्रमण झाला आहेस; तरी तूं आपल्या जिव्हेस असत्याचा व दुःशब्दांचा विटाळ होऊं न देण्यास असमर्थ आहेस. ह्यामुळें तुझें चित्त अपवित्र झालें आहे. आतां ह्या पात्रांतलें पाणी टाकून दिल्यावर तरी हें पात्र उदकप्राशनास योग्य आहे काय?' राहुल ह्मणाला: 'हें पात्रही दूषित झालें आहे.' बुद्ध ह्मणाला: 'तर मग तूं यावरून आपल्या स्थितीचा विचार कर. तूं हा पीत वस्त्राचा झगा धारण केला आहेस तरी तुझें चित्त ह्या पात्राप्रमाणें अपवित्र आहे तोंपर्यंत तूं कोणत्याही उच्चप्रतीच्या कर्तव्यास योग्य नाहींस.' मग बुद्धानें तें रिकामें पात्र उचलून गरगर फिरवून ह्मटलें: 'हें असें फिरवीत असतां खालीं पडून फुटेल याचें तुला भय वाटत नाहीं काय?' राहुल ह्मणाला: 'नाहीं. हें भांडें अगदीं अल्प मोलाचें आहे; यास्तव तें फुटलें तर त्यापासून फारसें नुकसान व्हावयाचें नाहीं.' बुद्ध ह्मणाला: 'तर मग तूं यावरून असें मनांत आण कीं, तुझा हा देह नश्वर पदार्थाचा बनला असल्या कारणानें तो संसृतिचक्रांत सांपडून भंग पावला तरी त्यापासून तुझें कांहींएक नुकसान व्हावयाचें नाहीं. पण तूं जर असत्य वाणी मुखावाटे काढिशील तर तुला ज्ञाते पुरुष तुच्छवत् लेखितील. हे राहुला, मनुष्य आपली वाणी शुद्ध राखितील तर त्यांस बरीच विपत्ति टाळतां येईल. ज्याच्या ठायीं निःसीम सत्यप्रीति वसत असते तो दुराचारापासून निवृत्त होतो. ज्याच्या ठायीं पवित्राचरणाविषयीं अत्यंत पूज्यत्वबुद्धि वसत असते, तो ह्या संसारांत कसाही प्रसंग आला तरी तो धैर्यानें सहन करील.

ह्याप्रमाणें बुद्धानें केलेला उपदेश श्रवण करून राहुलास स्वकर्मा-

बद्दल परम अनुताप वाटून त्यानें आपलें आचरण शुद्ध ठेवण्याविषयीं यत्न करण्याचा निर्धार केला. तदनंतर त्याचें वर्तन निर्दोष होऊन तो सर्वांस प्रिय झाला.

बुद्धाची सहनशीलता.

एके प्रसंगीं एक मनुष्य बुद्धाचा धर्मोपदेश कर्णोपकर्णीं ऐकून, व त्याची क्षमाशीलता अलौकिक आहे अशी त्याची कीर्ति श्रवण करून त्याची परीक्षा पाहण्याकरितां त्याच्याकडे गेला आणि त्याला शिव्या देऊं लागला. बुद्धानें त्या मुकाट्यानें ऐकून घेतल्या, आणि मनांत त्याच्य मूर्खत्वाबद्दल कींव करूं लागला. त्याच्या शिव्या देऊन झाल्यावर बुद्धानें त्याला सौम्यपणें ह्मटलें: 'एकाद्या मनुष्यानें मला मूर्खपणास्तव विनाकारण त्रास दिला असतां त्याचा प्रतिकार न करितां त्याच्यावर मी प्रेमच करितों. जितकें तो माझें नुकसान अधिक करील तितकें मी त्याच्यावर अधिकच प्रेम करीन. अशानें माझ्या चांगुलपणाचा सुगंध मला प्राप्त होईल; आणि त्याच्या दुष्टपणाचा दुर्गंध त्याला मिळेल. मला तूं आतां सांग कीं, एकाद्यानें दुसऱ्यास कांहीं पारितोषिक देऊं केलें असतां त्या दुसऱ्यानें त्याचा स्वीकार केला नाहीं तर तें पारितोषिक कोणाकडे रहावें बरें!

मनुष्य—त्या दुसऱ्यानें तें घेतलें नाहीं तर देणाराकडेच तें राहिलें पाहिजे, हें उघड आहे.

बुद्ध—तर हे बाळा, मला तूं ज्या शिव्या दिल्यास त्या मीं ग्रहण केल्या नाहींत. त्या तुझ्या तुजपाशीं राहूं दे. ह्यांत तुझेंच अकल्याण नाहीं काय? जसा ध्वनीपासून प्रतिध्वनि उमटतो, जशी पदार्थापासून छाया पडते, तद्वत् कुकर्म करणारास त्याच्या कर्माबद्दल विपत्ति निश्चि-तपणें सहन करावी लागते. जो दुरात्मा सज्जनाची निर्भर्त्सना विनाका-रण करितो त्याची अवस्था आकाशावर थुंकणाऱ्या मूढ मनुष्यासारखी

होते. त्याची ती थुंकी आकाशावर जाऊन न पडतां त्याच्याच अंगावर उलटून पडते.

हें बुद्धाचें भाषण ऐकून तो मनुष्य लज्जित झाला, आणि त्या वेळीं तेथून निमूटपणें चालता झाला. पण कांहीं दिवसांनीं परत येऊन त्यानें बुद्धाचा बोध मनःपूर्वक श्रवण केला, आणि तो त्याचा शिष्य बनला.

एका सुखाभिलाषी श्रीमंत मनुष्यास उपदेश.

एके समयीं बुद्ध श्रावस्तिनगरीजवळील गांवांत धर्मोपदेश करीत असतां एका श्रीमान् पुरुषानें त्याच्या सन्निध येऊन त्यास प्रणाम केला. त्याची अवस्था पाहून बुद्धास वाईट वाटलें. त्याचा देह आहारविहारांचा यथेष्ट उपभोग घेऊन केवळ रोगांचें माहेरघर होऊन पराकाष्ठेचा स्थूल झाला होता. तो अगदीं मंद व उदास दिसत होता. ही आपली विपत्ति त्यानें बुद्धास निवेदन करून ह्मटलें कीं, 'गुरुराज, हींतून मुक्त होण्याचा मला कांहीं तरी उपाय सांगा.' बुद्ध ह्मणालाः तुझी ऐकण्याची इच्छा असल्यास तुझ्या ह्या विपत्तीचें कारण काय आहे तें तुला सांगतों, श्रवण कर. ज्या ह्या तुझ्या विपत्तीविषयीं तूं एवढा कष्टी होत आहेस ती पांच कारणांनीं उद्भवली आहे. तीं पांच कारणें हीं होतः सर्वदा मिष्टान्नभक्षण, अतिनिद्रा, विषयसुखाची लालसा, विचारशून्यता आणि आलस्य. तर आतां असें कर कीं, आपलें जिव्हालौल्य अंमळ आवरून धरून आहारविहार मित कर, आणि सर्वदा एकाद्या उपयुक्त कामांत गुंतून रहा, कीं जेणेंकरून तुझ्या हातून जनांवर कांहीं तरी उपकार व्हावा. ह्याप्रमाणें तूं वागशील तर तुझें आयुष्य दीर्घ होऊन तुझ्याकडून कांहीं तरी सत्कार्य होईल.

बुद्धानें सांगितल्याप्रमाणें तो गृहस्थ वागूं लागल्यापासून त्याची रुग्ण स्थिति जाऊन त्याच्या देहाची स्थूलता नाहींशी झाली; आणि त्याला हुशारी व उत्साह हीं वाटूं लागलीं. मग एके दिवशीं तो बुद्धापाशीं पुनरपि येऊन ह्मणालाः गुरुराज, तुमच्या उपदेशाप्रमाणें मी

वार्गू लागल्यापासून माझ्या शरीरीं आराम येऊन माझें चित्त उत्साहयुक्त झालें. ह्याप्रमाणें तुमच्या उपदेशाच्या योगानें माझे शारीरिक व्याधि नाहींतसे झाले. आतां माझें चित्त ज्ञानप्रकाशयुक्त होऊन मला शांति प्राप्त होईल असा बोध कृपा करून करा. ह्याप्रमाणें त्याला उपरति झालेली पाहून बुद्धानें त्यास ऐहिक सुखविषयांची नश्वरता व अनर्थावहता आणि सदाचारसंपन्नतेपासून उद्भवणारें चित्ताचें खरें स्वास्थ्य व शांति यांचें निरूपण करून त्यास आपला शिष्य केलें.

बुद्धाचें एका शेतकरी ब्राह्मणास उत्तर.

एके प्रसंगीं भारद्वाजनामक एक श्रीमान् ब्राह्मण आपल्या शेतवाडीवर पीक चांगलें आल्याबद्दल उत्सव करीत असतां, तेथें बुद्ध हातांत कमंडलु घेऊन भिक्षा मागावयास आला. तेव्हां तेथें जमलेल्या कांहीं लोकांनीं त्याला ओळखून पुष्कळ मान दिला. परंतु भारद्वाज त्याच्यावर दांत ओंठ खाऊन त्याला ह्मणाला:

' हे श्रमणा, तूं असा भिक्षा मागत फिरण्यापेक्षां कांहीं तरी काम करून आपला उदरनिर्वाह करिशील तर तें तुला शोभण्यासारखें आहे. मी आपलें शेत नांगरून पेरून मग हें असें कापितों, आणि नंतर यथेच्छ बसून खातों. तूं मजसारखें करिशील तर तुलाही निर्वेधपणें खावयास मिळेल.

बुद्ध—हे ब्राह्मणा, मीही नांगरीत व पेरीत असतों. आणि ह्याप्रमाणें मी नेहमी नांगरीत पेरीत आहें ह्मणून मला खावयास मिळत आहे.

ब्राह्मण—काय? तूं स्वतांला शेतकरी ह्मणतोस काय? तर मग तुझे बैल कोठें आहेत? तुझें बी आणि नांगर हीं कोठें आहेत?

बुद्ध—हे ब्राह्मणा, श्रवण कर. मी सत्यधर्मविश्वासरूप बीं पेरीत असतों. हें बीं सत्कर्मरूप वृष्टीनें फलद्रुप होतें. ज्ञान आणि विनय हे माझे नांगर होत. हे नांगर नीट मार्गानें चालवितां येण्यास लागणारी दोरी कोणती ह्मणशील तर ती चित्तरूप होय. नीति-

नियम हा त्या नांगराचा दांडा होय. आस्था ही त्या नांगरण्याची मर्यादा होय. सर्वदा उद्यमशील असणें हा त्या नांगरास जुंपलेला बैल होय. हें नांगरण्याचें काम मी भ्रमरूप माजलेलें रान नाहींसें करण्याकरितां सतत चालविलें आहे. ह्या नांगरण्यापेरण्यापासून हंगाम कोणता मिळणार आहे ह्मणशील तर सर्व दुःखाचा अंत होऊन शाश्वत जीवनरूप निर्वाण प्राप्त होणार आहे.

हें त्याचें भाषण ऐकून त्या ब्राह्मणानें त्याचा यथोचित मान करून त्याला भिक्षा घातली; व पुढें तो त्याचा शिष्य झाला.

पतित कोण.

एके दिवशीं बुद्ध भिक्षापात्र घेऊन एका ब्राह्मणाच्या द्वारीं भिक्षा मागावयास गेला असतां तेथें हवनविधि चालला होता. दारांत भिक्षेकरी आला आहे असें पाहून तो ब्राह्मण त्याला ह्मणाला, 'रे बोडक्या नीच श्रमणा दूर उभा रहा. तूं धर्मभ्रष्ट पतित आहेस.'

बुद्ध ह्मणालाः पतित कोण बरें! जो क्रोधवश होतो, जो परांचा द्वेष करितो, जो दुष्कर्म करण्यास प्रवृत्त होतो, जो जगांत दांभिकपणानें वर्ततो, जो भ्रामक मतांचा स्वीकार करितो आणि जो जनांचें वंचन करितो, तो पतित होय. जो दुसऱ्यास विनाकारण चिडवितो, जो लोभवश होतो, जो पापवासनांस वश होतो, जो लज्जाहीन असतो, आणि जो पापकर्मे करण्यास यत्किंचित् ही भीत नाहीं तो पतित समजावा. कोणी अमुक एका कुळांत जन्म पावला ह्मणून पतित किंवा पवित्र होत नाहीं. मनुष्यास उच्चनीचपणा प्राप्त होतो तो केवळ त्याच्या हातून घडणाऱ्या कर्मांनुसार होय.

विहिरीवरील मातंगकन्या.

एके समयीं बुद्धाचा आवडता शिष्य आनंद एका गांवाजवळून चालला असतां त्यास तहान लागून तो जवळील एका विहिरी पाशीं गेला. तेथें एका मातंगाची कन्या विहिरीचें पाणी काढीत होती. तिजपा-

शीं तो प्यावयास पाणी मागूं लागला. तेव्हां ती ह्मणाली: अहो महाराज, मीं अगदीं हीन जातीची स्त्री आहें. मजकडचें पाणी तुह्मी प्याल तर तुमची पवित्रता नाहींशी होईल. आनंद ह्मणाला: बाई, तुझी जात कोणतीही असो, तिची मला गरज नाहीं. मला पाणी हवें आहे. तेव्हां त्या मातंगाच्या मुलीला हर्ष वाटून तिनें त्याला पाणी प्यावयास दिलें. तें पिऊन तो तिचे आभार मानून पुढें चालता झाला. पुढें त्या मुलीला कळलें कीं, हा मनुष्य बुद्धाचा शिष्य आहे. मग ती बुद्धाकडे जाऊन ह्मणाली: "हे प्रभु, माझें साहाय्य करा. तुमचा आनंद जेथें रहातो तेथें मला राहूं द्या. माझें प्रेम त्याच्यावर जडलें आहे. त्याच्याजवळ राहून त्याची नित्य सेवा करावी असें माझ्या मनानें घेतलें आहे.'

बुद्धानें तिचा हेतु ओळखून व तिची हृदयवृत्ति लक्षांत आणून ह्मटलें: 'मुली, तुझें हृदय प्रेमरसानें उचंबळत आहे हें खरें. परंतु तुझ्या हृदयवृत्तीचें वास्तविक स्वरूप तूं जाणत नाहींस. तुझ्या चित्तांत जी प्रेमवृत्ति उद्भवली आहे ती आनंदाविषयीं नव्हे, तर आनंदानें तुजसंबंधानें जी दयाशीलता प्रगट केली तिजवर तुझें प्रेम जडलें आहे. तर हे मुली, तुजसंबंधानें जी दयाशीलता त्यानें दर्शविली तिचें ग्रहण कर; आणि तदनुसार तूं अन्य जनांशीं वर्तत जा. तुझी स्थिति कितीही हीन असली तरी तुला अन्य जनांसंबंधानें दयाशीलता प्रगट करण्याच्या बहुत संधि प्राप्त होतील. त्या व्यर्थ जाऊं देऊं नको. राजानें आपल्या दासावर दया केली असतां त्यांत त्याचें औदार्य प्रगट होतें हें खरें आहे. तरी हा दास स्वतांस दुसऱ्यांकडून सोसावीं लागणारीं दुःखें मनांत न आणितां सर्व मानवजातीविषयीं दया व प्रेम हीं चित्तांत वागवील, तर त्याचें तें करणें विशेष स्तुत्य होय. अशा वृत्तीचा दास आपणावर जुलूम करणाराचा द्वेष करणार नाहीं; आणि जुलमी लोक त्याचें वित्त व स्वातंत्र्य हरण करीत असतां त्यांस प्रतिकार करण्याचें सामर्थ्य त्यास नसलें तरी तो त्या जुलमी लोकांच गर्विष्ठपणा व उद्दामपणा पाहून त्यांची

कींव करितो. हे मुली, तूं धन्य आहेस. मोठ्या कुलीन ह्मणविणाऱ्या स्त्रीपुरुषांस तुझें हें वर्तन अनुकरणीय आहे. तूं हीन जातीची आहेस तरी तुझ्या ठायींची ही वृत्ति उच्चवर्णाच्या ब्राह्मणांसही शिकण्यासारखी आहे. तूं न्याय्य व सदाचाराच्या मार्गापासून च्युत होऊं नको; आणि तूं सद्वर्तन करिशील तर तुझें तेज राजे व राण्या ह्यांच्याहूनही उज्ज्वल होईल.

दोन राजांस युद्धापासून निवृत्त करितो.

एके समयीं दोन राजांमध्यें एका नदीच्या बांधासंबंधानें वाद उत्पन्न होऊन त्यांचें युद्ध जुंपलें. हें वर्तमान बुद्धाला कळलें तेव्हां तो त्यांच्या कडे जाऊन त्यांस ह्मणाला तुमच्या कलहाचें कारण मला सांगा. मग उभय पक्षांचें काय ह्मणणें आहे तें ऐकून घेऊन तो त्यांस ह्मणालाः ' मला वाटतें ज्या बांधाविषयीं तुमच्यांत तंटा उत्पन्न झाला आहे तो तुमच्या कांहीं लोकांच्या उपयोगाचा आहे. ह्यावांचून दुसरा कांहीं विशेष महत्त्वाचा असा त्याचा उपयोग आहे काय?' त्यांनीं उत्तर केलें: 'त्याचा आणखी विशेष महत्त्वाचा असा उपयोग कांहींएक नाहीं.' बुद्ध ह्मणालाः 'तर मग अशा अल्प उपयोगाच्या वस्तूसाठीं तुह्मी युद्धास प्रवृत्त झालां असतां तुमचे पुष्कळ सैनिक पतन पावतील; आणि हे राजांनो, तुह्मीं ही कदाचित् स्वप्राणांस मुकाल. नाहीं बरें!'

राजे—होय; या युद्धांत आमचे पुष्कळ शूर सैनिक पडतील; आणि आमच्याही जीवांस धोका आहे.

बुद्ध—तर मग मनुष्याच्या रक्ताची किंमत मातीच्या त्या बांधाहून कमी आहे असें तुह्मांला वाटतें काय?

राजे—नाहीं; मनुष्यांचे जीव आणि त्यांतूनही राजांचे जीव केवळ अमूल्य होत.

बुद्ध—असें आहे तर मग जें अमोलिक आहे त्याचा जें क्षुल्लक आहे तत्प्रीत्यर्थ नाश करण्यास तुह्मीं प्रवृत्त व्हावें हें विवेकशुद्ध आहे काय?

हें बुद्धाचें ह्मणणें ऐकून ते उभय राजे निरुत्तर झाले, आणि त्यांनीं परस्परांविषयींचा क्रोध आवरून समेट केलें.

येथवर बुद्धाच्या कांहीं उपदेशप्रसंगांचें निरूपण केलें. त्यावरून त्याच्या बोधपद्धतीचें स्वरूप वाचकांच्या ध्यानांत येईलच. आतां प्रसंगविशेषीं तो ज्या दृष्टांतरूप कथा सांगून आपला बोध श्रोत्यांच्या मनांवर ठसवीत असे, त्यांतल्या एकदोन येथें लिहितों. त्यांवरून महामनस्क पुरुष स्वसंमत मतांचा बोध जनांस किती सुगम रीतीनें करूं जाणतात तें चांगलें लक्षांत येईल.

दृष्टांतरूप कथा सांगून उपदेश करण्याच्या ह्या पद्धतीविषयीं खुद्द बुद्धाचे उद्गार येणें प्रमाणें आहेत: ‘ मी जो हा सत्यधर्माचा बोध जनांस करीत आहें, तो अगदीं सुगम आहे. तथापि तो सामान्य जनांस चांगलासा समजत नाहीं. यास्तव त्यांच्या व्यावहारिक भाषेंतच मला बोललें पाहिजे. त्यांच्या कल्पना व विचार यांस साजेल अशाच रीतीचा बोध त्यांला म्यां करावा हें उचित होय. सामान्य जनांची वृत्ति केवळ बालकांप्रमाणें असल्यामुळें त्यांस गोष्टी ऐकण्याचा नाद असतो. यास्तव त्यांला गोष्टी सांगून माझ्या धर्माचें तत्त्व समजून सांगावें हें योग्य दिसतें. तात्विक विवेक करून ज्या गोष्टी मला कळल्या आहेत त्या लोकांला दृष्टांतरूप कथांच्याद्वारें समजून सांगाव्या हें बरें. ’

जळतें घर.

एका धनाढ्य गृहस्थाचा वाडा फार जुना झाला असून त्याचें छप्पर, वासे वगैरे सामान अगदीं कोरम झालें होतें. यामुळें तो केव्हां कोसळेल याचा नेम नव्हता. एके दिवशीं त्याला कांहीं जळाल्याची घाण आली. त्यासरशीं तो घराबाहेर धांवत आला आणि शोधून पाहतो तों छपरास एके बाजूनें आग लागली आहे. तेव्हां तो अगदीं घाबरून गेला. त्याचीं लहान मुलें आंत खेळत होतीं. तीं बाहेर कशीं येतात याची त्याला चिंता लागली. त्यांला बाहेरून हाक मारून घराला आग लागली आहे ह्मणू-

न सांगावें तर तें त्यांला समजणार नाहीं. बरें त्यांना आणावयास आंत धांवत जावें, तर तीं त्याला पाहून पळत सुटतील; आणि एकास धरून बाहेर आणीपर्यंत घर कोसळून पडून बाकीच्यांचा संहार होईल. अशा फिकिरींत तो पडला आहे, इतक्यांत त्याला एक कल्पना सुचली. त्याच्या मुलांला खेळण्याचा फार नाद असे. तेव्हां त्यांना तो हाक मारून ह्मणाला: 'मुलांनो धांवत बाहेर या. हीं पाहा तुमच्यासाठीं कशीं सुंदर खेळणीं आणिलीं आहेत.' हे बापाचे शब्द ऐकून मुलें दुडदुडां बाहेर धांवत आलीं. तीं बाहेर येतात न येतात तोंच घर कोसळून आगीचा एकच कल्लोळ उसळला. तें पाहून बापानें आपणांस कां बाहेर बोलावलें तें त्यांच्या लक्ष्यांत येऊन आपले जीव वांचविल्याबद्दल त्याची ते स्तुति करूं लागले.

ह्या जगांतील मनुष्यें हीं केवळ बालकें होत. इहलोकचे सुखविषय हीं त्यांचीं प्रिय खेळणीं होत. यास्तव सदाचरणापासून प्राप्त होणाऱ्या सुखानंदाचें वर्णन त्यांला मोहक वाटेलसें केलें पाहिजे. ह्मणजे त्यांच्या हृदयांत नीतिप्रेम उत्पन्न होऊन ते दुर्गतीपासून मुक्त होतील; आणि त्यांस सत्यधर्माचें अमूल्य ज्ञान प्राप्त होऊन ते शाश्वत जीवनास पात्र होतील.

सांडलेला मुलगा.

एका गृहस्थाचा मुलगा आपल्या सोबत्यांच्या नादीं लागून एका दूरच्या गांवीं गेला. तेथें तो फार विपत्तींत पडला. त्याला अन्नवस्त्र मिळण्याची पंचाईत पडूं लागली. तेव्हां तो भटकत भटकत पुनः आपल्या बापाच्या गांवीं आला. पण त्याला आपल्या बापाच्या घरीं जाण्याचें धैर्य होईना. तो परागंदा झाला असतां त्याच्या बापाच्या धंद्याचा उत्कर्ष होऊन तो मोठा धनाढ्य झाला होता. एके दिवशीं तो वाटेनें चालला असतां आपल्या बापाच्या नजरेस पडला. त्याला पाहतांच बापानें त्याला ओळखलें; आणि त्याची ती हीन स्थिति पाहून त्याला अत्यंत गंहिवर आला. तरी त्याला आपली प्रत्यक्ष ओळख एकदम न

दाखविण्याचा बेत करून त्यानें आपल्या एका सेवकास सांगितलें कीं, त्या तरुण मुलास आपल्या घरीं घेऊन ये. तो सेवक त्या मुलाच्या मागें गेला, आणि त्याच्या हातास धरून त्यानें त्याला वाड्यांत आणिलें. तो भव्य वाडा पाहून मुलगा घाबरून गेला. त्याला वाटलें कीं, आपला कोणातरी अधिकारी मनुष्यास संशय आल्यामुळें तो आपणास शासन करावयास नेत आहे. ह्मणून त्यानें त्या सेवकाचा हात सोडून तेथून पलायन केलें. पण त्याच्या बापानें त्याच्या मागें पुनः सेवक दवडून त्याला धरून आणलें; आणि त्याला आपल्या शेतावर कामास लाविलें; व आपल्या सेवकांस असें सांगितलें कीं, त्याच्याशीं मोठ्या ममतेनें वागा. ह्याप्रमाणें तो मुलगा आपल्या बापाच्या शेतांत काम करूं लागला. पुढें जसजशी त्याची हुशारी व प्रामाणिकपणा हीं बापाच्या नजरेस आलीं तसतसें त्याला त्यानें चांगलें चांगलें काम सांगण्याचा क्रम ठेविला. अशीं कांहीं वर्षे लोटल्यावर त्यानें एके दिवशीं आपल्या मुलास आपल्याकडे बोलावून आणलें, आणि सगळ्या सेवकांस जमा करून त्यांच्या देखत त्यानें आपलें खरें नातें प्रगट केलें. तेव्हां त्या मुलास अतिशयित आनंद झाला. या गोष्टी वरून असें तात्पर्य घ्यावयाचें कीं मनुष्यांचीं मनें सत्य ज्ञानाच्या ग्रहणास पात्र व्हावयासाठीं तीं क्रमक्रमानें सुशिक्षित करण्यास झटलें पाहिजे.

बगळा व खेकडा.

एक शिंपी बुद्धाच्या अनुयायांस लागणारे झगे तयार करीत असे. या धंद्यांत तो लोकांला नेहमीं ठकवी. परंतु एके समयीं एक व्यापारी त्याला असा लबाड भेटला कीं, त्यानें त्याला अगदीं फसविलें. त्यामुळें त्याचें अतिशयित नुकसान झालें. हें वर्तमान बुद्धाला कळलें तेव्हां त्यानें त्याच्या त्या वर्तनाचा निषेध करण्यासाठीं एक गोष्ट सांगितली. ती अशीः—

एका लहानशा तळ्यापाशीं एक बगळा रहात असे. त्यानें एके

दिवशीं त्या तळ्यांतल्या माशांस ह्मटलें: "अरे तुमचें पुढें काय होईल याची तुह्मांला चिंता वाटत नाहीं काय ? उष्णकाळ सुरू झाला नाहीं तोंच या तळ्यांतलें पाणीं आटत चाललें आहे. कांहीं दिवसांनीं तर यांत मुळींच पाणी उरणार नाहीं. मग तुह्मी पटापट मरण पावाल. मला एक मोठें सरोवर माहीत आहे. त्यांतलें पाणी कधींही आटत नाहीं. तुह्मी राजी असाल तर तुह्मांला मी चोंचेंत धरून त्या सरोवरांत नेऊन सोडतों.' हें त्या बगळ्याचें ह्मणणें त्या माशांस खरें वाटेना. तेव्हां बगळा त्यांस ह्मणाला: 'माझ्या बोलण्यावर तुमचा विश्वास पटत नसल्यास तुमच्यापैकीं कोणाला तरी पहिल्यानें त्या सरोवराकडे घेऊन जातों. ह्मणजे तें तो आपल्या दृष्टीनें पाहून तुह्माला येऊन सांगेल. हा बगळ्याचा विचार त्या माशांना पसंत वाटून त्यांनीं एका वृद्ध माशाला त्याच्या स्वाधीन केलें. त्याला त्या बगळ्यानें नेऊन एक मोठें सरोवर दाखविलें; आणि त्याला त्यानें पुनः सुखरूप आणून त्या माशांत सोडलें. त्या वृद्ध माशानें सांगितल्यावरून बाकीच्या माशांचा बगळ्यावर भरंवसा बसून ते त्याच्या चोंचेंतून त्या सरोवरांत जाण्यास राजी झाले. मग बगळ्यानें त्या भोळ्या माशांतला एक एक उचलून त्या सरोवरापाशीं नेऊन एका झाडावर बसून यथेष्ट खाल्ला. असा क्रम त्यानें बहुतेक मासे खलास होईपर्यंत चालविला. मग त्या तळ्यांत एक खेकडा रहात असे. त्यालाही खाऊन टाकण्याचा विचार करून बगळा त्याला ह्मणाला: 'गड्या, मी तुझ्या सोबतीच्या सगळ्या माशांना येथून नेऊन एका मोठ्या विस्तीर्ण सरोवरांत नेऊन सोडिलें आहे. तर तूंही तिकडे चलावें. मी तुला उचलून नेतों.' खेकडा ह्मणाला: 'पण तूं मला नेशील कसा ? तूं मला चोंचेंत धरशील खरा, पण नेतां नेतां मला वाटेंत पाडशील, ह्मणून मी तुजबरोबर येण्यास तयार नाहीं ?' बगळा उत्तर करितो: 'तूं मुळीं भिऊं नको. मी तुला चोंचेंत बद्ध धरून नेईन.' बगळ्याचा आसा आग्रह पाहून खेंकड्यानें मनांत

ह्मटलें कीं, ' ह्या बगळ्याच्या चोंचेंत जे मासे सांपडले त्यांला त्यानें दुसऱ्या सरोवरांत नेऊन सोडिलें असेल ही गोष्टच बोलावयाला नको. कारण तो त्यांला सहज खाऊन गेला असेल. माझी गोष्ट तशी नाहीं. मी त्याच्या चोंचेंत सांपडलों तरी मला खाऊन टाकण्यास त्याला मोठे प्रयास पडतील. तर आपण याच्या चोंचेंतून जावें. जर त्यानें त्या सरोवरांत मला नेऊन सोडिलें तर बरेंच झालें. परंतु जर करितां त्यानें मजशीं दगा करण्याचा घाट घातला तर मी आपल्या पंजांनीं त्याचा गळा कापून टाकून प्राण घेईन.' मग तो बगळ्यास ह्मणालाः 'गड्या, तूं ह्मणतोस तें खरें. पण तुझ्यानें मला घट्ट धरवणार नाहीं. पण तूं ऐकशील तर एक मात्र युक्ति आहे. आह्मां खेकड्यांचे पंजे मोठे बळकट असतात. त्यांनीं तुझ्या गळ्यास मला पकडूं देशील तर मी तुजबरोबर त्या सरोवरापाशीं जाण्यास तयार आहें.' हें त्याचें ह्मणणें बगळ्यानें कबूल केलें. खेकडा आपणास ठकवूं पाहत आहे हें त्याच्या ध्यानांत आलें नाहीं. मग खेकड्यानें बगळ्याचा गळा आपल्या पंजांनीं घट्ट धरून ह्मटलेः ' आतां ठीक आहे, चल, ऊड.' बगळ्यानें त्याला त्या सरोवरापाशीं नेऊन तें त्याला दुरून दाखविलें; आणि तो तेथून परतूं लागला. तेव्हां खेकडा ह्मणालाः ' गड्या, सरोवर तर तिकडे राहिलें आणि तूं इकडे कोणीकडे चाललास?' बगळ्यानें उत्तर केलेंः 'तुला जो मी इतक्या दूर वाहून आणिला, तो मी तुझा गुलाम आहें असें तूं मला समजतोस काय? तो त्या झाडाच्या बुंधाशीं माशांच्या हाडांचा ढीग आहे त्याकडे नजर फेंक. त्या तळ्यांतला एकूणएक मासा आणून मी तेथें बसून खाल्ला आहे. त्याच ठिकाणीं तुलाही नेऊन खाऊन टाकण्यास मी चाललों आहे.' खेकडा ह्मणालाः 'ते मासे आपल्या मूर्खपणानें तुझ्या भक्ष्यस्थानीं पडले. पण मी तुला असा माझा अंत करूं देणार नाहीं. तर तुझाच नाश मी आतां करितों पाहा. मी तुझ्या मानेला पंजांनीं धरिलें आहे तें व्यर्थ नव्हे. तूं मूर्ख ह्मणून असा फसलास. आतां हें तुझें शिर कापून मी

जमिनीवर पाडणार. त्यांत तूं तर प्राणांस मुकशीलच; परंतु असें केल्यानें कदाचित् माझाही अंत होईल. पण त्याची मला परवा नाहीं. तुझ्या सारख्या दुष्टाचा संहार करण्यांत मी मोठेंच पुण्य समजेन." हें खेकड्याचें बोलणें ऐकून बगळा शुद्धीवर आला; आणि मरणभीतीनें कंपायमान होऊन व डोळ्यांत आसवें आणून सद्गदित कंठानें ह्मणाला: 'अरे हें काय भलतेंच तूं योजिलें आहेस? माझ्या मनांतून तुला खावयाचें नाहीं, तूं मला जीवदान द्यावें.' खेकडा ह्मणाला: 'बरें तर मला त्या सरोवरांत नेऊन सोड.' बगळ्यानें त्याला लागलेंच सरोवराच्या तीरावर चिखलांत नेऊन ठेवलें. पण ठेवतां ठेवतां खेकड्यानें त्याचा गळा पार काटून टाकला. ह्याप्रमाणें तो दुष्ट विश्वासघातकी बगळा प्राणास मुकला.

मोहरीचा दृष्टांत.

एका बाईचें एकुलतें एक मूल एकाएकीं मरण पावलें. तेव्हां ती बुद्धापाशीं जाऊन ह्मणाली: 'गुरुराज, माझें मूल मृत्यु पावलें आहे. तर तें पुन्हा उठेल असें कांहीं तरी औषध सांगा.' बुद्ध ह्मणाला: 'मला थोडीशी मोहरी आणून दे.' तेव्हां ती हर्ष पावून मोहरी आणावयास जाऊं लागली जातांना तिला त्यानें सांगितलें कीं, 'बाई, मोहरी आणशील ती ज्या घरांतलें कोणीही मनुष्य कधींही मेलें नसेल अशा घरांतून घेऊन ये.' तें ऐकून ती बिचारी स्त्री मोहरीसाठीं घरोघर हिंडूं लागली. प्रत्यक घरीं तिनें असा प्रश्न करावा कीं, या घरांत कोणीं कधीं मेलें आहे काय? त्या तिच्या प्रश्नास नाहीं असा जबाब कोठेंही मिळेना. जो तो तिला सांगूं लागला कीं, 'आमच्या कुटुंबांत आजपर्यंत पुष्कळ माणसें मरण पावलीं आहेत.' ह्याप्रमाणें पुष्कळ हिंडून ती थकली. तेव्हां तिला असा विवेक झाला कीं, मी केवढी स्वार्थी! माझ्या दुःखाचा मला एवढा कां बरें बाऊ वाटतो? मरण कोणास कदापि चुकवितां येणें नाहीं. तर ह्या संसारांतील मायापाश तोडून आपल्या जीविताचें सार्थक्य करण्याचा मार्ग धरावा असा तिनें संकल्प केला; आणि मग आपल्या मुलास मूठमाती

देऊन ती बुद्धापाशीं आली; आणि त्याच्या धर्मबोधाचें मनापासून श्रवण करून त्याची अनुयायी बनली. ह्या समयीं बुद्धानें येणेंप्रमाणें बोध केलाः

'ह्या लोकींचें मानवजीवित अत्यल्प असून दुःख व त्रास यांहीं व्याप्त आहे. जे जन्म पावले त्यांला कोणत्याही उपायानें मरण टाळतां येणार नाहीं. मरण ही प्राण्यांची प्रकृतिच आहे. कुंभकारानें घडलेले घट जसे परिणामीं भंग पावावयाचे, तद्वत् या मर्त्यलोकींच्या मरणाधीन प्राण्याची गति व्हावयाची. वृद्ध तरुण, अज्ञ सुज्ञ, राव रंक असा भेदाभेद मृत्यु कांहींच जाणत नाहीं. त्याच्या तावडींतून कोणीही सुटणार नाहीं. जे मरणवश झाले त्यांच्या जीवितांचें रक्षण त्यांच्या प्रिय मातापितरांकडून किंवा इष्टमित्रांकडून कदापि व्हावयाचें नाहीं. मृत जनांच्या नातलगांनीं कितीही शोक केला तरी तो केवळ व्यर्थ होय. ह्याप्रमाणें मृत्यु आणि विपत्ति यांहीं युक्त असा हा संसार असल्या कारणानें ज्ञाते पुरुष त्यापासून क्लेश पावत नाहींत किंवा खेद करीत नाहींत. अमुक एक गोष्ट अमुक तऱ्हेनें घडावी असा आपण आपल्या मनाशीं कितीही संकल्प केला तरी तशी ती घडेलच याचा कांहीं नेम नसतो. आणि ती आपल्या इच्छेविरुद्ध घडल्यास आपली केवळ निराशा होते. हे निराशेचे प्रसंग या संसारांत प्रतिक्षणीं प्राप्त होतात. यास्तव ज्ञात्यानें त्यांची क्षिति बाळगणें उचित नव्हे. अनिष्ट प्रसंगांबद्दल खेद किंवा विलाप केल्यानें कांहींएक निष्पन्न होत नसतें. असें केल्यानें चित्तास शांति प्राप्त होत नाहीं. तर उलट मनुष्याचें चित्त विशेष संतापयुक्त होऊन दुःख वृद्धिंगत होईल. त्याच्या देहासही आराम नाहींसा होईल. यास्तव ज्ञात्यानें असा विवेक करावा कीं, मर्त्यजनांस मरण हें अवश्य प्राप्त होणारें असून त्यांची गति त्यांच्या कर्मानुसार व्हावयाची. तर हीं कर्में हातून चांगलीं होतील असा यत्न मनुष्यानें सर्वदा करावा. ऐहिक अनिष्ट गोष्टींमुळें प्राप्त होणारा शोक, खेद, व अस्वस्थता यांस चित्तांत थारा देऊं नये. ह्याप्रमाणें जो संसारांतील घडामोडींपासून अलिप्त रहातो त्याच्या चित्तास स्वास्थ्य प्राप्त होतें; शांतीचा त्याला

अनुभव घडूं लागतो. जो शोकवृत्तीचें दमन करितो, तो शोकमुक्त होऊन सुखानुभव घेतो.

येथवर बुद्धाच्या बोधपद्धतीचें थोडेंसें दिग्दर्शन केलें. त्यानें ज्या शेंकडो दृष्टांतरूप कथा निरनिराळ्या प्रसंगीं सांगिल्या आहेत त्यांतील आणखी कांहीं येथें लिहूं लागल्यास ह्या भागाची मर्यादा फारच वाढून एकंदर ग्रंथाचाही विस्तार मोठा होईल. या भीतीस्तव त्यांचा येथें आणखी उल्लेख करीत नाहीं.

भाग आठवा.

आयुष्यक्रम.

बुद्धानें सुमारें पंचेचाळीस वर्षे सर्वत्र हिंडून जनांस स्वधर्माचा बोध केला हें मागें सांगितलेंच आहे. ह्या सर्व वर्षांची हकीकत कोणींही संगतवारीनें लिहून ठेविलेली नाहीं. तरी पहिल्या वीस वर्षांची तपशीलवार माहिती उपलब्ध आहे. ती येथें साररूपानें देतों. ह्मणजे तीवरून त्याच्या एकंदर आयुष्यक्रमाचें स्वरूप वाचकांच्या लक्ष्यांत येईल.

बुद्धानें स्वसंमत मोक्षमार्गाचा उपदेश जनांला करण्यास आरंभ केल्यावर पहिलें वर्ष काशी येथें घालविलें; आणि पुढील दोन वर्षे तो राजगृह येथें राहिला. यानंतर प्रत्येक वर्षी त्यानें काय काय केलें तें तपशीलवार सांपडतें.

चवथें वर्ष—ह्या वर्षी बुद्धानें एका दोरीवरून नाचणाऱ्या बहुरुप्यास बोध करून त्याला आपल्या संघांत घेतलें आणि मग **भागीरथीच्या** पैलतीरीं **वैशालीनगरीस** जाऊन तेथें तो **महावननामक** राईंत कांहीं वेळ राहिला. ह्या राईंत असतां **शाक्यांचा** आणि **कोल्याणांचा** त्यांच्या सीमेवरील नदीच्या पाण्यासंबंधानें वाद पडला आहे असें त्याच्या कानीं

आलें. तेव्हां त्यांजकडे जाऊन त्यांला त्यानें दोन बोधाच्या गोष्टी सांगितल्या आणि त्यांचा वाद मिटविला, आणि पुनः **महावनांत** येऊन ह्या वर्षाचा पावसाळा घालविला.

पांचवें वर्ष—ह्या वर्षी **शुद्धोदन**राजा आजारी झाला असें वर्तमान ऐकून बुद्ध **कपिलवस्तु**नगरीस गेला. तेथें आपल्या पित्याचा अंत होईपर्यंत तो राहिला; आणि त्याचें देहावसान झाल्यावर त्याचा अंत्यविधि त्यानें यथाशास्त्र केला; आणि आपल्या नातलगांचें समाधान करून तो **कुटागार**नामक विहारामध्यें येऊन राहिला. येथें असतां त्याची सावत्र आई **प्रजापती**, त्याची पत्नी **यशोधरा** आणि दुसऱ्या कित्येक स्त्रिया यांनीं त्याच्यापाशीं येऊन त्याला अशी आग्रहपूर्वक विनंती केली कीं, आह्मांला तुझ्या संघांत घे. प्रथम तो त्यांला घेण्यास राजी नव्हता. परंतु **आनंदानें** त्यांच्या वतीनें फारच गळ घेतल्यावरून त्यानें त्यांला आपल्या संघांत सामील होऊं दिलें; आणि ह्या प्रसंगीं त्यानें भिक्षुणींच्या वागणुकीसाठीं कांहीं नियम केले. मग तो **मकुल**नामक टेकडीवर जाऊन राहिला.

सहावें वर्ष—**अलाहाबादे**जवळील **मकुल**नामक टेकडीवर त्यानें पावसाळा घालविल्यावर बुद्ध **राजगृह**नगरीस परत आला. तेथें असतां त्यानें **बिंबसार** राजाच्या पत्नीस आपल्या संघांत घेतलें. ह्या समयीं आपल्या एका शिष्यानें कांहीं चमत्कार करून एक सुवर्णपात्र मिळविल्याचें ऐकून तो त्याच्यापाशीं गेला, आणि तें पात्र फोडून टाकून चमत्कार न करण्याविषयीं त्यानें आपल्या शिष्यांस बोध केला.

सातवें वर्ष—ह्या वर्षी बुद्ध **जेतवना**मध्यें रहात असतां त्याच्या कित्येक शत्रूंनीं एका स्त्रीला कांहीं द्रव्य द्यावयाचें करून तिच्याकडून त्याच्यावर असा आरोप आणविला कीं, त्यानें तिच्या पातिव्रत्याचा भंग केला. पण ह्या स्त्रीचा खोडसाळपणा उघडकीस येऊन बुद्ध दोषमुक्त झाला.

आठवें वर्ष—ह्या वर्षी त्यानें नकुलनामक आपल्या एका शिष्याच्या मातेस आणि मोगलीनामक शिष्याच्या मातापितरांस आपल्या धर्मपंथाची दीक्षा दिली. मग तो अलहाबादेजवळ कोशांबी येथें येऊन पावसाचे चार महिने राहिला.

नववें वर्ष—बुद्धाचा शिष्य मोगली हा त्याच्या विरुद्ध कट करण्यास प्रवृत्त झाला असतां आनंदानें त्याला दुसऱ्या कोठेंतरी जाऊन रहावयास सांगितलें. पण बुद्धानें त्याचें ऐकिलें नाहीं. पुढें बुद्धाच्या संघामध्यें कलह उत्पन्न झाला. तो मिटविण्याचा त्यानें पुष्कळ प्रयत्न केला. त्यांला त्यानें नानापरी बोध केला. ऐक्य, सहनशीलता, दयार्द्रता इत्यादिकांचें महत्त्व किती आहे तें त्यानें त्यांस समजून सांगितलें. परंतु तें आपल्या मनांतलें परस्परांविषयींचें वैमनस्य सोडिनात. तेव्हां त्याला अत्यंत वाईट वाटून तो त्यांला सोडून पारिलेयकनामक अरण्यांत एकटाच निघून गेला.

दहावें वर्ष—सदरील अरण्यांत त्याला जवळच्या गांवकऱ्यांनीं एक पर्णकुटिका बांधून दिली. तीमध्यें राहून त्यानें पावसाळा घालविला. आपला गुरु आपणांवर रुष्ट होऊन आपणांस सोडून गेला असें त्या उद्दाम शिष्यांस समजलें. तेव्हां त्यांला पश्चात्ताप वाटून ते त्याला शोधित ह्या पर्णकुटिकेपाशीं आले आणि आपल्या कृतापराधाची क्षमा मागूं लागले. तेव्हां बुद्धाला त्यांची दया येऊन त्यानें त्यांस क्षमा केली. ह्या वेळीं त्यानें त्यांस येणेंप्रमाणें वाक्प्रहार केलाः ‘ज्याचे सोबती विचारी, शांत, अभिज्ञ असे असतात, तो स्वतः विचारशील असल्यास त्याची ऐहिक जीवितयात्रा सुखानें होईल. परंतु तेच जर अज्ञानी व अविचारी असले तर त्यांची संगति सोडून त्यानें एकटें मार्गक्रमण करावें हें चांगलें. त्यांच्या संगतीस राहून पापाचारांत मग्न होऊन दुर्वासनावश व्हावें हें कदापि इष्ट नव्हे.’ ह्याप्रमाणें बुद्धानें त्यांस बोध केल्यावर त्यांस पूर्ण अनुताप होऊन त्यांनीं त्याच्या आज्ञेप्रमाणें सर्वदा वागण्याचें

वचन दिलें. ह्या अनुतप्त शिष्यांसमवेत **बुद्ध श्रावस्ती**नगरीस परत आला आणि नंतर तेथून **मगध**प्रांतीं गेला.

अकरावें वर्ष—ह्या वर्षी **राजगृह**नगरीजवळील एका खेड्यांतल्या **भारद्वाज**नामक ब्राह्मणास **बुद्धानें** आपल्या धर्माची दीक्षा दिली. ह्या वेळीं त्यानें पेरणाराचा दाखला दिल्याचें गेल्या भागांत सांगितलेंच आहे. येथें त्यानें वर्षाकाळ घालविल्यावर तो **कोसल**प्रांतांतील एका गांवीं आला.

बारावें वर्ष—सदरील ठिकाणावरून तो जवळच्या **वेरंजा**नामक गांवीं गेला. येथें त्यानें ह्या वर्षाचा पावसाळा घालविला. पर्जन्यकाळ आटोपल्यावर तो दूरच्या प्रवासास निघाला. या वेळीं तो दक्षिणेस **मंतल**प्रांतापर्यंत आला. वाटेंत लागणाऱ्या प्रत्येक गांवीं तो स्वधर्म-बोध करीत गेला; आणि तेथून तो परत **काशी**वरून **कोसल**प्रांतांत **श्रावस्ती**नगरीस आला. ह्या प्रवासाहून आल्यावर **राहुलाचें** दुर्वर्तन त्याच्या कानीं आल्यावरून त्याला त्यानें उपदेश केला. हा **बुद्धाचा** पुत्र त्या वेळीं अठरा वर्षांचा होता.

तेरावें वर्ष—मग **बुद्ध शालिय** येथें गेला. ह्या वर्षाचा पर्जन्यकाळ त्यानें ह्याच गांवीं घालविला. तेथून तो परत **श्रावस्ती**नगरीस आला.

चवदावें वर्ष—ह्या वर्षी त्यानें **राहुलाचें** वर्तन सुधरलें आहे असें पाहून त्याला संघाची दीक्षा दिली, आणि ह्या प्रसंगीं त्यास उद्देशून बोध केला.

पंधरावें वर्ष—हें वर्ष त्यानें **निग्रोध**नामक नगरीजवळील राईंत घालविलें. तेथें असतां त्यानें आपला चुलतभाऊ **महानामा** यास उपदेश केला. हा **महानामा** त्या वेळीं **शुद्धोदन** राजाच्या गादीचा मालक झाला होता. **कोली** प्रांताचा राजा **सुप्रबुद्ध**, जो **बुद्धाचा** श्वशूर होता, त्यानें **बुद्धाला** आपल्या कन्येचा त्याग केल्याबद्दल शिव्याशाप दिले. पण **बुद्धानें** त्याला दुरुत्तर केलें नाहीं. पुढें हा राजा एकाएकीं कांहीं संकट गुदरून मरण पावला. सदरील ठिकाणाहून

बुद्ध जेतवनांतील विहारामध्यें आला. ह्या वेळीं त्यानें दान करण्यापेक्षां नीतिधर्माचें महत्त्व केवढें आहे याविषयींचा बोध एका ब्राह्मणाच्या प्रश्नावरून केला.

सोळावें वर्ष—ह्या वर्षी तो आलवी मुक्कामीं गेला; आणि तेथल्या एका मनुष्यघ्न दुष्ट मनुष्यास स्वबोधसामर्थ्यानें ताळ्यावर आणून आपल्या धर्माची दीक्षा दिली.

सतरावें वर्ष—ह्या वर्षीचा पर्जन्यकाळ बुद्धानें राजगृहनगरींत घालविला. पावसाळा संपतांच तो श्रावस्तीमधून आलावी मुक्कामीं जनांस बोध करीत गेला. आलावी येथें असतां एक क्षुधित पुरुष बुद्धाचा बोध श्रवण करण्यास आला असतां त्याला आधीं पोटभर जेऊं घातल्यावांचून बोध करीत नाहीं असें त्यानें म्हटलें.

अठरावें वर्ष—ह्या वर्षीचा पावसाळा त्यानें पुनः शालीय मुक्कामीं घालविला; येथें असतां एका कोष्टयाच्या हातून त्याच्या मुलीचा प्राण अपघातानें गेला. तेव्हां बुद्धानें त्याला उपदेश करून त्याचें समाधान केलें.

एकुणिसावें वर्ष—वेलुवनविहारांत पर्जन्यकाळ घालविल्यावर बुद्ध मगधप्रांतांतील प्रत्येक खेड्यांत उपदेश करीत हिंडला. एके समयीं एक हरिण जाळ्यांत सांपडलेला पाहून त्याला त्यानें बंधमुक्त केलें; आणि तेथेंच जवळील एका वृक्षा खालीं बसून तो ध्यानस्थ झाला. इतक्यांत ज्या पारध्यानें तें जाळें मांडिलें होतें, तो येऊन पाहतो तों हरिण सुटून गेला. तेव्हां तें ह्या ध्यानस्थ बसलेल्या माणसानेंच सोडून लाविलें असा तर्क करून तो त्याचा प्राण घेण्यास उद्युक्त झाला; आणि त्यानें आपल्या धनुष्यास प्रत्यंचा चढवून एक बाण आकर्ण ओढून त्याजवर सोडिला. परंतु तो दैवयोगानें चुकून बुद्धाच्या प्राणांचा बचाव झाला. तेव्हां तो दुसरा बाण धनुष्यास लावून सोडणार तोंच बुद्ध ध्यान विसर्जन करून जागृत झाला आणि त्या व्याधाचा तो उद्देश ओ-

लखून त्याला त्या समयास उचित असा बोध केला. त्याचा परिणाम त्या व्याधावर व त्याच्या कुटुंबावर येवढा विलक्षण झाला कीं त्यांनीं आपली वृत्ति तत्काळ सोडून देऊन बुद्धाचें अनुयायित्व स्वीकारिलें. येथून बुद्ध श्रावस्तीकडे गेला.

विसावें वर्ष—श्रावस्ती मुक्कामीं त्यानें ह्या वर्षीचा पर्जन्यकाळ घालविला. येथें असतां त्याचा जो एक शिष्य त्याचें भिक्षापात्र घेऊन त्याजबरोबर हिंडत असे, त्यानें त्याचा दोन वेळां उपमर्द केल्यावरून आनंदानें आपल्या बरोबर सर्वदा असावें असें त्यानें ठरविलें. येथून पुढें तो शालियग्रामाजवळील उपवनांत गेला. तेथें त्याला एक वाट-माऱ्या भेटला. त्याला त्यानें उपदेश करून भिक्षुदीक्षा दिली.

ह्या पुढलीं वर्षे बुद्धानें कोणत्या प्रकारें घालविलीं याविषयीं क्रमवार माहिती कोठेंही आढळत नाहीं. त्याच्या शेवटल्या कांहीं महिन्यांचा वृत्तांत मात्र साद्यंत सांपडतो. त्याचें येथें थोडक्यांत दिग्दर्शन करूं.

बुद्ध गृध्रकुटीं रहात असतां मगधदेशाचा राजा अजातशत्रु यानें वृजी लोकांवर स्वारी करण्याचा बेत केला आणि आपल्या प्रधानास बुद्धाकडे पाठवून हा आपला बेत त्यास कळविला. तेव्हां बुद्ध त्या प्रधानास ह्मणालाः

‘ जोंपर्यंत वृजीलोक वेळोवेळां सभा भरवून त्यांत आपल्या हिता-च्या गोष्टींचा विचार एकमतानें करीत रहातील, तोंपर्यंत त्यांचा ऱ्हास कदापि व्हावयाचा नाहीं. त्यांचा सदोदित उत्कर्षच होत राहील. त्यांच्यामध्यें जोंपर्यंत ऐक्य वसत आहे, जोंपर्यंत ते वडिल जनांचा मान राखितील, जोंपर्यंत त्यांच्या ठायीं स्त्रीजनांविषयीं आदरबुद्धि वास करील, जोंपर्यंत ते धर्माचरणापासून च्युत होणार नाहींत, तर सर्व धर्मनियमांचें यथासांग अनुवर्तन करितील, जोंपर्यंत ते पवित्र पुरुषांचें रक्षण व परिपालन योग्य मार्गानें करीत रहातील, तोंपर्यंत त्यांची अवनति कदापि व्हावयाची नाहीं; तर त्यांची सर्वदा उन्नतिच

होत राहील. मी जो धर्मबोध त्यांस वारंवार केला आहे तदनुसार जोंपर्यंत ते कायावाचामनेंकरून वर्तत रहातील तोंपर्यंत त्यांस कोणाचेंही भय नाहीं.'

येणेंप्रमाणें त्यानें केलेलें भाषण ऐकून तो प्रधान निघून गेला. मग बुद्धानें आपल्या आसपासच्या सर्व भिक्षूंस बोलावून आणून त्यांस एकोप्यानें व नीतीनें वागण्याविषयीं बोध केला.

गृध्रकुटाहून बुद्ध पातलिपुत्रनामक नगरीस गेला. तेथें त्याच्या शिष्यांनीं त्याचा यथोचित मान केल्यावर त्यानें आपल्या गृहस्थाश्रमी शिष्यजनांस येणेंप्रमाणें बोध केला:

'हे गृहस्थहो, जो मनुष्य दुराचरण करितो, त्याचें पांच प्रकारें नुकसान होतें. दुर्वृत्त मनुष्य सदाचरणाच्या अभावास्तव आलस्ययुक्त होऊन दारिद्र्ययुक्त होतो. मग त्याची चोहोंकडे अपकीर्ति होते. असें झाल्यानें त्याला कोठेंच मान नाहींसा होतो. अंतकाळीं त्याचें चित्त उद्वेगयुक्त होतें; आणि शेवटीं मरणोत्तर त्याचें चित्त दुःखयुक्त होतें. ह्याप्रमाणें कृतकर्माचा परिणाम कायम राहून त्याला विपत्ति व दुःख यांचा सतत अनुभव घडतो. आतां जो सदाचरण करितो त्याचें पांच प्रकारें हित होतें. सद्वर्तन करणारा मनुष्य आपल्या सदाचरणबलेंकरून उद्यमशील असल्याकारणानें तो संपन्न होतो. अशानें त्याची सर्वत्र सत्कीर्ति पसरते. तो कोठेंही गेला तरी त्याला सर्व जन मोठा मान देतात. मरणकाळीं त्याचें चित्त चिंता व उद्वेग यांपासून मुक्त असतें; आणि शेवटीं त्याचें देहावसान झाल्यावर त्याच्या चित्तास सुखानुभव घडतो. त्याच्या सत्कार्माचा परिणाम चांगला होऊन तो कोठेंही असला तरी त्यास सौख्यप्राप्ति होते.'

नंतर बुद्ध वैशाली येथें मोठ्या शिष्यसमुदायासमवेत गेला; आणि तेथें अंबापालीनामक एका धनाढ्य वेश्येच्या राईंत त्यानें मुक्काम केला. ह्या समयीं बुद्धानें आपल्या शिष्यांस येणेंप्रमाणें बोध केला:

'हे भिक्षूंनो, आमच्या धर्मबांधवांनीं सर्वदा सावध व विवेकशील असावें. ह्या जगामध्यें शारीरिक भोगतृष्णा, इंद्रियभोगलालसा, आणि असत्य तर्कांच्या योगानें उद्भवणाऱ्या भ्रामक समजुती यांपासून प्राप्त होणाऱ्या दुःखाचें निरसन यथोचितमार्गानें करण्यास झटणें हें आमच्या बांधवांचें परमपवित्र कर्तव्य आहे. जें कांहीं सत्कृत्य करण्यास तुह्मी उद्युक्त व्हाल तें मनःपूर्वक करा. आहार, विहार, निद्रा, भाषण आदिकरून व्यापार तुह्मीं विचारपूर्वक करा.'

बुद्धगुरु आपल्या राईंत येऊन राहिला आहे असें कळतांच अंबापाली अगदीं साधा पेहराव करून व अंगावर डागडागिना कांहींएक न घालतां त्याच्या दर्शनास आली, आणि मोठ्या अदबीनें एका बाजूस हात जोडून बसली. ती स्त्री एवढी धनसंपन्न, रूपवती व तरुण असतां अशी सौम्य, विवेकशील व विनयसंपन्न आहे असें पाहून बुद्धाला मोठें नवल वाटलें. असल्या स्त्रिया जात्याच अप्रबुद्ध, उद्दाम व निर्लज्ज असतात. त्यांस ऐष आरामीच्या विपुल पदार्थांची अनुकूलता असल्या कारणानें त्यांचें चित्त सर्वदा विषयासक्त असतें. असें असतां ही स्त्री विरक्त व धर्मशील आहे, असें पाहून बुद्धाला समाधान वाटून त्यानें तिला स्वसंमत धर्मबोध केला. तो श्रवण करित असतां तिचें चित्त उत्साहयुक्त झालें. तिची मुखचर्या प्रसन्न झाली. सद्बोधश्रवणानें तिची वृत्ति सर्वथैव पालटून सद्वर्तनमहत्त्व तिच्या चित्तांत पूर्णपणें ठसलें; आणि मग ती उठून हात जोडून ह्मणालीः 'गुरुराज, उद्यिक आपण आपल्या सर्व शिष्यांसहवर्तमान माझ्या घरीं भोजनास येण्याची कृपा करावी.' हें तिचें आमंत्रण ऐकून बुद्ध उगी राहिला. त्यावरून त्यानें तें स्वीकारिलें असें मानून ती त्यास वंदन करून मोठ्या हर्षानें निघून गेली.

ती गेल्यावर त्या प्रांतांतील लिछवीनामक राजपुत्र बुद्धदर्शनास आले, आणि त्यांनीं त्याला भोजनाचें आमंत्रण केलें. तेव्हां बुद्ध ह्मणालाः 'अहो लिछवी, मी अंबापालीचें आमंत्रण स्वीकारिलें आहे. वास्तव

तुमचें आमंत्रण मला मान्य करितां येत नाहीं.' हें ऐकून ते निरुपाय झाले आणि बुद्धास नमन करून निघून गेले. दुसरे दिवशीं अंबापालीनें भोजनाची सिद्धता करून बुद्धाला बोलवणें पाठविलें. तेव्हां बुद्ध आपल्या शिष्यांसहवर्तमान तिच्या वाड्यांत गेला. मग भोजन आटोपल्यावर अंबापाली बुद्धाला हात जोडून ह्मणाली: 'गुरुराज, हा माझा भव्य वाडा मी आपल्या संघास अर्पण करूं इच्छितें. तर आपण त्याचा स्वीकार करून दासीला कृतकृत्य करावें.' बुद्धानें अंबापालीची ती देणगी स्वीकारून तिला धर्मबोध केला. तो एकून ती वेश्या पूर्ण उपरति पावून सदाचरण करण्याविषयीं तिनें दृढ संकल्प केला. नंतर बुद्ध तेथून निघून तिच्या राईंत येऊन राहिला.

येथें थोडे दिवस राहिल्यावर तो कांहीं शिष्यांसमवेत वेणुवनांत आला आणि तेथें त्या वर्षीचा पर्जन्यकाळ घालविला. ह्या समयीं बुद्धाला कांहीं विकृति जडून त्याची प्रकृति बरीच बिघडली. ह्या आजारांत त्याला प्राणांत वेदना होत, तरी त्यानें आपल्या चित्ताची स्वस्थता तिळप्रायही ढळूं न देतां सर्व दुःख मोठ्या धैर्यानें सहन केलें. ह्या वेळीं बुद्धाच्या लक्ष्यांत आलें कीं, आतां आपणांस केव्हां मरण प्राप्त होईल याचा नेम नाहीं. तर आपलें देहावसान होण्यापूर्वीं आपल्या शिष्यांस शेवटले दोन बोधाचे शब्द सांगावे असें मनांत आणून, दुखणें अंमळ कमी होतांच त्यानें आपल्या आसपासच्या सर्व भिक्षुसंघास बोलावून येणेंप्रमाणें उपदेश केलाः 'हे भिक्षुजन हो, माझ्या धर्माचें समग्र तत्त्व मी तुह्मांस वेळोवेळां उपदेशिलें आहे. एकंदर रहस्याचा बोध मी तुह्मांस निष्कपटपणें केला आहे, कांहींएक मागें ठेविलें नाहीं. आतां माझी गरज तुह्मांला मुळींच उरली नाहीं. माझें आयुष्य आतां पुरें झालें. मी अगदीं वृद्ध झालों आहें. माझी या जगांतली जीवितयात्रा समाप्त झाली आहे. तर आतां माझ्या साहाय्याची अपेक्षा करूं नका.. तुह्मांस जो ज्ञानप्रकाश प्राप्त झाला आहे त्याचा यथोचित उपयोग करून आपला

आयुष्यमार्ग ओळखा. ह्या अज्ञानतमोमय जगामध्यें तुह्मांस प्राप्त झालेल्या सत्यज्ञानरूप दीपकाचा दृढ अवलंब करा; आणि आपल्या मोक्षाचा मार्ग स्वीकारून ह्या जीविताचें सार्थक्य करा. ह्या देहांत प्राण आहेत तोंपर्यंत देहमूलक वासनांमुळें उद्भवणाऱ्या विपत्तीचें निरसन विवेक व सदाचार यांच्या साहाय्यानें करा. तुमच्या इंद्रियांचे व्यापार आणि मानसिक वृत्ति व विचार यांचें यथोचित नियमन करून एतन्मूलक सर्व विपत्तीपासून मुक्त रहा. सर्वदा सावध व जागरूक रहा. सदाचारापासून च्युत न होण्याचा प्रयत्न कायावाचामनेंकरून करा. ह्या संसारांत जो अनुभव तुह्मांस अहर्निश प्राप्त होईल त्याचा योग्य विचार करून आपला वर्तनक्रम यथायोग्य राखण्यास झटा. माझ्या पश्चात् तुह्मांस स्वतांच्या ज्ञानबलावर व विवेकबलावर सर्वस्वीं अवलंबून रहावें लागणार आहे. यास्तव जें मीं तुह्मांस आजपर्यंत वेळोवेळां सांगितलें आहे त्याची उपस्थिति राखा, आणि त्याचें मनन व निदिध्यास करून सन्मार्गवर्ती व्हा. माझा आतां भरंवसा नाहीं. माझा तुमचा सहवास लवकरच तुटेल.'

हे बुद्धाचे सकरुण शब्द ऐकून त्याच्या सर्व शिष्यांस पराकाष्ठेचें वाईट वाटलें. आपला गुरु आपणांस आतां लवकरच सोडून जाणार हें मनांत येऊन त्यांस गहिंवर दाटून आला. तेव्हां आनंद पुढें होऊन हात जोडून ह्मणाला: 'गुरुराज, आपण ह्या जगांत आणखी बहुत दिवस राहून आह्मांस धर्मबोध करावा अशी आमची मनापासून इच्छा आहे. आपलें आयुष्य दीर्घ झाल्यानें सर्व मानवजातीचें कल्याण होण्यासारखें आहे.' हें त्यानें सद्गदित होऊन केलेलें भाषण ऐकून बुद्ध त्यास ह्मणाला: 'हे आनंदा, आतां माझें काम संपलें. माझ्या हातून जेवढें जनहित होण्यासारखें होतें तेवढें मी करून चुकलों आहें. मी ह्या जगांत आणखी जगण्याची कितीही इच्छा केली तरी हा देह केव्हां तरी निःसंशय मरणवश व्हावयाचा. जें उपजलें तें आयुष्यमर्यादा संपतांच अंत

पावावें हा निसर्गनियम आहे. तो तुला, मला व इतर कोणालाही टाळतां येणें नाहीं. तेव्हां जें निसर्गसिद्धच आहे, त्याविषयीं वृथा खेद करण्यांत कोणता अर्थ आहे! मी तुह्मांस सत्याचा बोध पुनःपुनः केला असून तुमच्या हृदयांत तें पूर्णपणें बिंबलें आहे.त्याची सर्वदा उपस्थिति ठेवून तदनुसार स्वतांचें वर्तन अहर्निश ठेवण्यास झटा. त्याचें मनन सदोदित करा, आणि तें सर्वत्र प्रसृत करण्यास कायावाचामनेंकरून उद्यमशील रहा. माझ्या ह्या सत्यधर्मबोधाचें स्वरूप इहलोकीं सर्वदा शुद्ध व शाश्वत राहील असा उद्योग तनुमनधनेंकरून करण्याचें तुमच्या हातीं आहे. त्याचा साधेल तेवढा सर्वत्र प्रसार करण्यास तुह्मी सर्वदा झटाल तर त्याच्या योगानें जनांचें वास्तवीक कल्याण होऊन त्यांस शाश्वत सुखाचा लाभ होईल. तेव्हां जे तुमचे बांधव अद्यापि अज्ञानतिमिरांत चाचपडत असतील त्यांला हा माझा ज्ञानदीप दाखवून सन्मार्गी लावा. अशा अज्ञ जनांची तुह्मांस सर्वदा करुणा यावी. त्यांस पुनःपुनः कोमल व दयार्द्र शब्दांनीं बोध करून सत्यधर्माचा स्वीकार करावयास लावा. ह्याप्रमाणें मानवजातीच्या हितार्थ प्रयत्न करण्यांत तुह्मी आपलें आयुष्य वेंचाल तर तें सार्थकीं लागलें असें होईल. तुह्मी जनांस उपदेश करीत फिरत असतां, त्यांला भलभलत्या थापा देऊन भुरळ घालूं नका. फलज्योतिष शकुनविद्या, किंवा पुढलें भाकीत सांगण्याची दुसरी कोणतीही विद्या आपणांस येते असा बाहाणा करून लोकांत आपलें स्तोम माजवूं नका. जनांस भ्रमांत पाडणाऱ्या ह्या असल्या विद्या सर्वथा निषिद्ध होत. त्यांच्या नादीं तुह्मी कदापि लागूं नका. कोणत्याही प्रसंगीं चित्ताची समता नष्ट होऊं देऊं नका. सर्वदा मनोनिग्रह करून ह्या संसारांतील एकंदर मोहप्रद विषयांपासून सर्वथा निवृत्त रहा. चित्ताची शांति जेणें करून अढळ राहील असा व्यासंग व उद्योग करण्यांत सर्वदा तत्पर रहा. केवळ क्षुधातृषाशांतीपुरतें अन्नोदकाचें सेवन करा. कोणत्याही इंद्रियाच्या तृप्तीचे विषय कितीही उपस्थित असले तरी त्यांचा दृढ-

निश्चयानें सर्वथा अव्हेर करा. जो सदाचाराचा मार्ग म्यां तुह्मांस निवेदन केला आहे त्याचें सर्वदा मनन करा. पापप्रवृत्तींचें निर्दलन करण्यास अहर्निश झटा. साधुमार्गाचा अवलंब निश्चयानें करून त्याचें अनुवर्तन मनःपूर्वक करा. स्वतांच्या ठायींच्या सद्वृत्तींचा विकास साधेल तेवढा करण्यास तत्पर असा. धार्मिक वृत्तींचें उज्ज्वलन जेवढें होईल तेवढें इष्ट आहे, असें समजा. जड देहास लागून असलेले विषय केवळ नश्वर व विपन्मूलक होत. यास्तव त्यांत कदापि आसक्त होऊं नका. तर शाश्वत सुखाचा असा जो पवित्राचरणाचा मार्ग त्याचा दृढ अवलंब करा ह्मणजे तुह्मी मोक्षसिद्धि पावाल.'

ह्याप्रमाणें आपल्या शिष्यांस अखेरचा बोध केल्यावर बुद्ध पावा येथें आला. ह्या गांवीं चंदनामें करून एक शिल्पी रहात असे. त्याच्या आंबराईंत जाऊन बुद्ध राहिला. हें वर्तमान त्या शिल्प्याला कळलें तेव्हां तो त्याच्या दर्शनास आला, आणि त्यानें बुद्धाला आपल्या घरीं भोजनास बोलाविलें. त्याप्रमाणें बुद्ध दुसरे दिवशीं त्याच्या घरीं स्वशिष्यांसह जेवायास गेला. ह्या शिल्प्यानें त्यांला तांदुळांच्या पोळ्या व रानडुकराचें वाळलेलें मांस शिजवून खाऊं घातलें. कोणी जें कसलें अन्न देईल तें भक्षण करावें असा बुद्धाचा नियम असल्यामुळें चंदानें वाढलेलें तें अन्न त्यानें खाल्लें. त्यामुळें तो आजारी झाला, आणि त्याला पराकाष्ठेच्या वेदना होऊं लागल्या. तरी त्या त्यानें धैर्यानें व मुकाट्यानें सहन केल्या.

अशा स्थितींत असतां तो तेथून निघून कुशिनगरास आला. वाटेनें चालतांना तो थकून एका वृक्षाखालीं विश्रांति घ्यावयास बसला; आणि आनंदाकरवीं जवळच्या ओढ्याचें पाणी आणवून प्याला. असा तो वृक्षतळीं बसला असतां, पुकाक्षनामक एक तरुण मल्ल त्या वाटेनें जात होता. तो बुद्धाला पाहून जवळ आला, आणि हात जोडून त्याच्या सन्निध बसला. त्याचा भाव ओळखून बुद्धानें त्याला बोध केला. तो

श्रवण करून त्याची वृत्ति तत्काळ पालटली आणि त्यानें आपल्या घरीं जाऊन दोन उत्तम भरजरी झगे आणून बुद्धाला अर्पण केले. त्यांतला एक झगा आनंदाच्या आग्रहावरून बुद्धानें परिधान केला.

ह्या दुखण्यांतून आपण बरा होत नाहीं असें पाहून बुद्ध आनंदाला ह्मणालाः 'माझी प्रकृति चंदानें दिलेल्या अन्नामुळें बिघडली असून या दुखण्यांत माझा अंत होईल असें वाटतें. ह्यास्तव कोणी चंदाला शिव्याशाप देतील, व त्यामुळें त्या बापड्याच्या चित्तास मोठा उद्वेग होईल. तर तो न व्हावा ह्मणून त्याला सांग कीं, ह्यांत त्याचा मुळींच दोष नाहीं. त्यानें मला भक्तिपुरःसर तें अन्न खाऊं घातलें त्याबद्दल त्याचे उपकार मानिले पाहिजेत. श्रमणास अन्नदान करणें हें मोठें पुण्य आहे. तें चंदास अवश्य प्राप्त व्हावयाचें. त्यांत यत्किंचितही न्यून व्हावयाचें नाहीं. माझी प्रकृति बिघडावी ह्मणून कांहीं त्यानें मला भोजन घातलें नाहीं. तेव्हां मी आजारी झालों यांत त्याच्याकडे काय दोष आहे बरें?

नंतर बुद्ध कुशिनगरांतील उपवर्तननामक शालवृक्षांच्या राईमध्यें आपल्या मोठ्या शिष्यसमुदायासह गेला. ही राई मल्लांची होती. येथें गेल्यावर बुद्धासाठीं दोन शालवृक्षांखालीं एक बिछाना तयार करून त्यावर निजविलें. त्याला या वेळीं असह्य वेदना होत होत्या. पण त्यानें आपलें दुःख यत्किंचितही प्रगट करून दाखविलें नाहीं; सर्व निमूटपणें सहन केलें; आणि त्याचें चित्त शेवटपर्यंत लवमात्रही अस्वस्थ झालें नाहीं. ही अशी आपल्या परमप्रिय गुरूची अवस्था पाहून सर्व शिष्यसमुदायास फार वाईट वाटलें. आनंदाला तर या वेळीं अतिशयित दुःख झालें. तो स्फुंदून स्फुंदून रडूं लागला. तेव्हां बुद्धानें त्याला जवळ बोलावून ह्मटलेंः ' मजवरील तुमच्या प्रेमाचें प्रदर्शन करण्याची ही तऱ्हा मला मुळींच पसंत वाटत नाहीं. तर जे माझे शिष्य मी उपदेशिलेल्या सन्मार्गाचें अनुवर्तन सदोदित दृढ निश्चयानें व सद्भावपूर्वक करितील त्यांचें मजवर निष्कपट प्रेम आहे असें मी समजेन. मी तुमचीं जीं

कर्तव्यें तुह्मांस दाखवून दिलीं आहेत, तदुनसार वर्तन करण्याचा संकल्प अढळ राखून सत्कर्मपर व्हा ह्मणजे त्यांत मला समाधान वाटेल.' आनंद ह्मणालाः 'गुरुराज, आह्मांस आपणांकडून पुष्कळ शिकावयाचें आहे, आणि आपण तर आह्मांला सोडून चाललां. आह्मांस आतां धर्मज्ञानाचा उपदेश कोण करील? आमच्या आचरणास योग्य वळण कोण लावील? आपण प्रदीप्त केलेला हा ज्ञानदीप आपल्यामागें मालवण्याची भीति आहे. ह्मणून आह्मी शोक करीत आहों.' बुद्ध ह्मणालाः 'बा आनंदा, तुह्मी आपलें चित्त असें उद्वेगयुक्त होऊं देऊं नका. अज्ञान बालकांप्रमाणें असा शोक करणें तुह्मांस उचित नव्हे. मी तुह्मांस यापूर्वी सांगितलेंच आहे कीं, ह्या प्रपंचांतल्या एकंदर वस्तूंचें स्वरूप असें आहे कीं, त्या आपणांस कितीही प्रिय व स्पृहणीय वाटत असल्या तरी त्यांचा आपला वियोग अवश्य व्हावयाचा. ममत्वभाव हा मूर्खत्वाचा द्योतक आहे. दुःखमूलक जो हा संसार तो ममत्वास्तव आपणांस प्रिय वाटत असतो. पण तो केवळ व्यर्थ होय. सत्यज्ञानाचा उदय ज्याच्या चित्तांत होतो त्याला असें समजतें कीं, हा संसार नश्वर असून त्याचा विलय केव्हां होईल याचा नेम नाहीं. ह्या विश्वांत शाश्वत असें एक सत्यमात्र आहे. त्याहून अन्य सारें भासमय आहे. हे आनंदा, माझा हा रक्तमांसाचा जड देह विलय पावला तरी मी जगांत प्रचलित केलेला धर्म चिरायु होईल. माझी या जगांतली कामगिरी आटोपली. मला जें माझें कर्तव्यसें वाटलें तें मी आजपर्यंत कायावाचामनेंकरून केलें. आतां मला विश्रांति अवश्य पाहिजे. हे आनंदा, तूं आजपर्यंत माझ्या सन्निध राहून माझी शुश्रूषा जीवेंभावें केलीस. तूं मजवर अकृत्रिम प्रेम केलेंस. त्याबद्दल मी तुझा ऋणी आहें. तर हे आनंदा, माझें तुला शेवटलें सांगणें एवढेंच आहे कीं, तूं सन्मार्गानुवर्तनाचा प्रयत्न सर्वदा उत्साहपूर्वक व खऱ्या आस्थेनें चालू ठेव. असें करिशील तर तूं विपत्तीपासून मुक्त होशील. दुर्वर्तन, आत्मपरताभ्रम व अज्ञान यांपासून तुझें मोचन

होईल. मी इहलोक सोडून गेल्याबद्दल तुह्मांस वाईट वाटण्याचें कारण नाहीं. माझा देह येथून नाहींसा झाला तरी माझ्या सत्यधर्मरूपानें मी सर्वदा तुह्मांसन्निध राहीन. माझें देहावसान झालें तरी मी उपदेशिलेलें सत्य अमर राहील. ह्या लोकीं मी जें हें सत्याचें राज्य स्थापिलें आहे तें जगाच्या अंतापर्यंत अढळ रहावयाचें. आतां ह्या सत्याच्या यथार्थ स्वरूपाविषयीं जनांचीं चित्तें वेळोवेळां भ्रांत होतील. परंतु माझ्यासारखे सत्यबोध करणारे पुरुष पुढें निर्माण होऊन जन पुनः सन्मार्गवर्ती होतील.'

ह्याप्रमाणें बुद्ध स्वशिष्यांस उपदेश करीत असतां त्या राईचे मालक जे मल्ल नांवाचे लोक त्यांनीं बुद्ध आपल्या राईंत आजारी होऊन पडला आहे असें ऐकून त्याच्या दर्शनास आले. आणि त्याची ती अवस्था पाहून शोक करूं लागले. तेव्हां बुद्धानें त्यांला आपल्या जवळ बसवून घेऊन येणेंप्रमाणें उपदेश केला: 'माझ्या धर्ममार्गाचा जो अवलंब करील त्यानें तदनुसार वर्तन करण्यास सर्वदा प्रयत्नशील असलें पाहिजे. माझें नुसतें दर्शन घेतल्यानें कांहींएक लाभ होणें नाहीं. तर मी जो धर्ममार्ग उपदेशिला आहे त्याचें अनुवर्तन दृढनिश्चयानें करा; ह्मणजे तुमचें ह्या विपत्तिजालापासून विमोचन होईल. माझा तुमचा चिरंतन वियोग घडला तरी त्यांत तुमचें कांहींएक अहित होणें नाहीं. कारण मी तुह्मांस सत्यधर्माचा उपदेश करून ठेविला आहे. त्याप्रमाणें जो दृढनिश्चयानें वर्तेल त्याच्या सन्निध मी सर्व काळ आहें असें समजावें. ह्याप्रमाणें बुद्ध पडल्या ठिकाणावरून उपदेश करीत असतां, सुभद्रनामेंकरून एक भिक्षुक तेथें येऊन आनंदाला ह्मणाला: 'माझ्या मनांत कांहीं शंका उद्भवली आहे. ती मी बुद्धास निवेदन करून तिचें निरसन करून घेऊं इच्छितों.' आनंद ह्मणाला: 'आपल्या गुरुमहाराजांची प्रकृति अत्यवस्थ झाली आहे. यास्तव तूं त्यांला त्रास न द्यावा हें योग्य होय.' हें त्याचें बोलणें बुद्धानें ऐकून आनंदास ह्मटलें: 'आनंदा, सुभद्राला मजकडे येऊन प्रश्न करण्यास प्रतिबंध

करूं नको. कारण तो जें कांहीं मला विचारील तें खऱ्या धर्मजिज्ञासेनें विचारील. प्रश्न विचारून मला निरर्थक त्रास द्यावा असा त्याचा मानस मुळींच नाहीं. ' हें ऐकून आनंदानें त्या भिक्षूला बुद्धाकडे येऊं दिलें. आणि बुद्धानें त्याचा प्रश्न ऐकून घेतला आणि त्याला यथोचित बोध करून त्याचें समाधान केलें.

आपलें प्राणोत्क्रमण होण्याचा समय समीप आला असें पाहून त्यानें आपल्या शिष्यांस शेवटीं असें सांगितलें कीं, माझ्या पश्चात् तुह्मांपैकीं कित्येकांच्या मनांत अशी कल्पना येण्याचा संभव आहे कीं, ' आमचा गुरु गत झाला; आतां त्याच्या बोधाप्रमाणें वर्तलें नाहीं तर चालेल. ' परंतु ही अशी निषिद्ध कल्पना तुह्मीं आपल्या चित्तांत येऊं देऊं नका. माझा हा गौतमसिद्धार्थाचा देह नष्ट झाला, तरी बुद्ध ह्या रूपानें मी सदोदित राहीन. मी जो सत्यधर्मबोध केला आहे तद्रूप मी आहें असें समजून त्याचा निदिध्यास तुह्मीं अहर्निश धरा; ह्मणजे माझ्या सान्निध्याचा अनुभव तुह्मांस सर्व काळ घडेल. तुमच्या मनांत कोणत्याही गोष्टीसंबंधानें संशय असल्यास त्याचें निवेदन करा. मी गेल्यावर मग तुह्मांस अनुताप होईल कीं, ही अमुक एक गोष्ट बुद्धाला विचारून घेतली असती तर बरें झालें असतें, तर तें कांहीं ठीक नव्हे. यास्तव जें कांहीं तुह्मांस मला विचारावयाचें असेल तें खुशाल बिनदिक्कत मोकळ्या मनानें विचारा.' तेव्हां आनंद हात जोडून ह्मणालाः ' गुरुराज, आह्मांस आपणांला कांहीं एक विचारावयाचें नाहीं.' बुद्ध ह्मणालाः 'तर मग तुह्मांस माझा धर्म, विपत्तीचें कारण, व तींतून मुक्त होण्याचा मार्ग हीं चांगलीं समजत आहेत. आतां माझें तुह्मांस शेवटलें सांगणें येवढेंच आहे कीं, ह्या विश्वांतील एकंदर वस्तूंचा नाश व्हावा हा नियम आहे. ह्या जगांत एक सत्य काय तें अविनाशी आहे. त्याचा अवलंब सद्भावें करून आपआपला मोक्ष मोठ्या दक्षतेनें साधा; आणि इतर अज्ञ जनांस तो साध्य करून देण्यास कायावाचामनेंकरून सदोदित झटा.'

ह्याप्रमाणें आपल्या शिष्यांस शेवटला बोध करून बुद्ध ध्यानस्थ झाला, आणि त्या ध्यानांतच बेशुद्ध होऊन त्यानें प्राण सोडिला. तेव्हां त्याचे शिष्य अत्यंत शोकाकुल झाले. त्या वेळीं अनुरुद्धनामें एक भिक्षु इतरांचें समाधान करून ह्मणाला: 'धर्मबांधवहो, असा शोक करीत बसणें आपणांस उचित नव्हे. आमच्या गुरूनें मरणासंबंधानें आपणांस जो वेळोवेळां उपदेश केला आहे तो मनांत आणा. त्याचें आपणांस असें सांगणें आहे कीं, इहलोकीं जें निर्माण झालें त्यास नाश अवश्य आहे. अमुक एक वस्तु किंवा मनुष्य आपणांस कितीही प्रिय आणि आवश्यक असलें तरी त्याचा आपला वियोग हा निश्चयानें व्हावयाचा. तेव्हां अशा ह्या अबाधित सृष्टिनियमानुसार आमचा गुरु आह्मांस सोडून गेला ह्मणून कां बरें कष्टी व्हावें ! त्यानें आपणांस जो सद्धर्ममार्ग लावून दिला आहे त्याचें अनुसरण उत्साहपूर्वक करूं तरच त्याच्यावर आपली निष्कपट भक्ति होती असें ह्मणतां येईल. तर प्रस्तुत प्रसंगीं आपण हा परम प्रिय गुरूचा वियोग स्वस्थ मनानें व धैर्यानें सहन करूं; आणि त्यानें उपदेशिलेल्या सत्यधर्मरूपानें आह्मांपाशीं तो सर्वदा आहे असें कल्पून स्वतांच्या आचरणाचें नियमन करूं.'

ह्याप्रमाणें आपल्या धर्मबांधवांचें समाधान करून तो आनंदास ह्मणाला, 'तूं कुशिनगरांतील मल्लांस जाऊन सांग कीं, बुद्धगुरूचें देहावसान झालें. त्याच्या अंत्यविधीच्या संबंधानें तुह्मांस कांहीं विशेष व्यवस्था करणें असेल तर ती अवश्य करा. आनंदानें मल्लांस ही स्वगुरूच्या मरणाची वार्ता कळविली. तेव्हां त्यांस पराकाष्ठेचें वाईट वाटलें. त्यांनीं लागलीच आपल्या सेवकांकरवीं शेंकडो पुष्पहार, उंची वस्त्रें, सुगंधि द्रव्यें आणि नाना प्रकारचीं वाद्यें मिळविलीं; आणि ही सामग्री घेऊन ते त्या राईमध्यें आले. मग त्यांनीं बुद्धाच्या देहाचें दहन एकाद्या मोठ्या सार्वभौम राजाप्रमाणें केलें.

बुद्धाचा देह चितेवर जळत असतां त्याच्या शिष्यांनीं आपले प्रे-

मोद्गार अनेक प्रकारीं काढिले. सर्वांत महत्त्वाचा उद्गार देवदत्ताचा होता. तो ह्मणालाः 'हे धर्मबांधवहो, आमच्या परमश्रेष्ठ गुरूच्या जडदेहाचा या प्रमाणें विलय तर झाला. परंतु त्यानें आह्मांस उपदेशिलेलें सत्य आमच्या हृदयांत वास करीत असून तें आह्मांस पापापासून निवृत्त करील. तर आतां आमचें काम मिळून इतकेंच आहे कीं, आमच्या ह्या परमपूज्य धर्मगुरूनें मनुष्यजातीच्या कल्याणासाठीं जसा सदय बुद्धीनें आमरण अविश्रांत उद्योग केला, तद्वत् आह्मींही करणें उचित होय. आपण आज असा दृढ संकल्प करूं कीं, देहांत प्राण आहेत तोंपर्यंत सर्वत्र हिंडून एकंदर मनुष्यजातीस सत्यचतुष्टयाचा व अष्टविध धर्ममार्गाचा बोध करावयाचा; आणि सारे मानव बुद्धधर्माचे अनुयायी होऊन मोक्षाचे अधिकारी होतील असें करावयाचें.'

बुद्धाची मरणवार्ता सर्वत्र पसरून एकंदर शिष्यसमुदायास मोठें दुःख झालें, हें येथें सांगावयास नको. कारण त्याच्यावर एकंदर शिष्यजनांचें निःसीम प्रेम होतें. त्याच्या धर्माचा प्रसार त्याच्या मरणसमयीं निरनिराळ्या आठ राज्यांमध्यें झाला होता. ह्या राज्यांतील राजांनीं आपले वकील पाठवून त्याचें चिताभस्म मिळविलें; आणि तें आपआपल्या राज्यांत ठेवून त्यावर मोठमोठे बुरूज बांधिले, ह्या बुरुजांला संस्कृत नांव 'धातुगर्भ' व प्राकृत नांव 'दागोबा' असें आहे.

येथें गौतमबुद्धाचें चरित्र समाप्त झालें. यांत त्याच्या आयुष्यामध्यें घडलेल्या बहुतेक गोष्टींचें निरूपण संक्षेपानें केलें आहे. तें करितांना त्यानें केलेल्या बोधाचा सारांश बहुतेक येऊन गेला आहे. तरी त्याच्या एकंदर धर्ममतांचें सार व्यवस्थित रीतीनें दिल्यानें वाचकांस तें विशेष ग्राह्य होईल असें वाटल्यावरून तें पुढील भागांत देण्याचें योजिलें आहे. तें वाचल्यानें आर्यधर्माशीं कोणत्या बाबतींत बुद्धधर्म सदृश किंवा विसदृश आहे तें कळून येईल.

भाग नववा.

बुद्धधर्माचें संक्षिप्त निरूपण.

गौतमबुद्ध जनांस स्वसंमतधर्ममताचा बोध करावयास निघाला तेव्हां तो प्रारंभीं आपल्या श्रोत्यांस सांगत असे कीं, मी कांहीं नवें सांगण्याकरितां आलों नाहीं. जो पुरातन मानवधर्म मनुष्यांच्या अज्ञानामुळें बिघडून नामशेष झाला आहे, त्याचें संशोधन व पुनरुज्जीवन करण्याचा माझा संकल्प आहे. प्रारंभीं उपोद्घातांत दर्शविल्याप्रमाणें त्यानें प्रचलित केलेलें धर्ममत तत्कालीन अवांतर आर्यधर्ममतांपैकीं एक असून त्यांपासून तें फारच थोड्या गोष्टींत भिन्न होतें. बुद्धधर्मांतील तात्त्विक व मानसशास्त्रसंबंधी बहुतेक विचार आर्यांच्या पूर्वकालीन तत्त्वपद्धतींत आढळतात. त्याच प्रमाणें त्याचा नीतिबोध आर्यांच्या ग्रंथांतून पूर्वींच नमूद झालेला आढळतो.

बुद्धानें विशेष केलें तें एवढेंच कीं, जो नीतिबोध इतस्ततः प्रकीर्ण स्थितीमध्यें होता, त्याचें एकीकरण करून त्यास विस्तृत व व्यवस्थित स्वरूप दिलें; आणि कित्येक नीतिसिद्धांतांचें स्वरूप अंमळ उज्ज्वल केलें. दुसरें असें कीं, त्याच्या पूर्वीं होऊन गेलेल्या कित्येक मोठमोठ्या विचारी पुरुषांला जे नीतीचे व न्यायाचे सिद्धांत संमत झाले होते, त्यांवरून अनुमित होणारे आचरणाचे नियम त्यानें विहित केले. त्याच्यांत आणि इतर धर्मबोध करणाऱ्या गुरूंमध्यें फरक काय तो इतकाच कीं, त्याला कळलेल्या सत्याप्रमाणें त्यानें अत्यंत आस्थापूर्वक स्ववर्तन ठेवून इतरांस अज्ञानतमांतून काढून सन्मार्गास लावण्याचा उद्योग केवळ परोपकारबुद्धीनें आमरण चालविला. हा असा विशेष त्याच्या बोधांत व आचरणांत होता म्हणून तो त्या काळच्या ज्ञानसंपन्न ब्राह्मणांस केवळ तिरस्कारार्ह झाला होता असें वाटत नाहीं. कारण त्याचे मुख्यमुख्य शिष्य

ब्राह्मण होते; आणि त्याच्या भिक्षुसंघाचा आश्रय मोठमोठ्या विद्वान् ब्राह्मणांनीं केला होता. आतां त्याचें मत जें कीं, मनुष्य अत्यंत हीन मानिलेल्या किंवा अत्युच्च मानिलेल्या जातीचा असला तरी तो निर्वाण-प्राप्तीच्या मार्गाचा सारखाच अधिकारी आहे असें समजावें. त्यामुळें त्या वेळच्या कर्मठ अभिमानी ब्राह्मणांस त्याचें ह्मणणें अमान्य होणें स्वाभाविक होतें. त्याचप्रमाणें बुद्धानें कर्मकांडाचा अधिक्षेप करून प्रत्येक मनुष्यास ह्या जीवितांत सदाचरणाच्या योगानें स्वमोक्ष साधतां येण्यासारखा आहे असा जो सिद्धांत स्थापित केला तो ब्राह्मणधर्माभिमान्यांस कदापि मान्य होण्याजोगा नव्हता. तरी पण बुद्धधर्म ब्राह्मणधर्मापासून सर्वस्वीं भिन्न होता असें त्या वेळच्या लोकांस वाटत नसे. हें एक निराळ्या प्रकारचें धर्ममत आहे असा त्यांचा अभिप्राय असे. यास्तव ह्या मताच्या अनुयायांचा तिरस्कार, द्वेष किंवा छळ करण्याकडे त्या काळच्या लोकांची प्रवृत्ति झाली नाहीं. अशोक राजा होऊन गेल्यावर पुष्कळ काळ लोटल्यानंतर बुद्धधर्म बराच बिघडून गेला. तेव्हां त्याच्या अनुयायांचा इतर लोक द्वेष करूं लागले. सारांश काय कीं, बुद्धधर्म आर्यधर्मापासून उद्भवला असून आर्यावर्तामध्यें तो पुष्कळ काळपर्यंत निर्बाधपणें नांदला. याचें कारण त्यांतील बहुतेक सारीं तत्त्वें आर्यलोकांमध्यें पूर्वकाळीं निर्माण झालेल्या इतर धर्ममतांतून व तत्त्वपद्धतींतून घेतलीं होतीं. हें पुढील निरूपणावरून अभिज्ञ वाचकांच्या ध्यानांत येणारें आहे.

बुद्धधर्माचे ग्रंथ पुष्कळ आहेत. त्यांत इतर धर्मग्रंथांप्रमाणें कालभेदानें व स्थलभेदानें पुष्कळ फेरफार झाले आहेत. मागें सांगितलेंच आहे कीं, बुद्धानें स्वतः किंवा त्याच्या हयातींत त्याच्या कोणाही शिष्यानें त्याचा धर्मबोध लिहून ठेवला नव्हता. तरी त्यानें पुष्कळ वर्षें हयात राहून स्वशिष्यांस व इतर जनांस स्वसंमतधर्ममतांचा बोध केला असल्या कारणानें त्याच्या एकंदर बोधास तो जीवंत असतांच

चांगलें व्यवस्थित स्वरूप आलें होतें. फार काय पण त्यानें आपल्या धर्मबोधास आरंभ करण्यापूर्वी देखील सतत मनन करून आपल्या मनाशीं स्वमतांची बरीच सुसंगत व्यवस्था त्यानें लाविली होती; आणि पुढें पंचेचाळीस वर्षें एकसारखा बोध करीत असतां त्याला जो अनुभव आला, व लोकांच्या मनांतल्या ज्या शंका त्याला पदोपदीं समजल्या त्यांच्या योगानें त्याला आपल्या मताचा बहुतेक अंश सुसंगत व दृढ करितां आला. तो आपल्या धर्मसिद्धांतांचें निरूपण व्यवस्थित भाषेनें पुनःपुनः करीत असे; आणि त्याचे शिष्य त्याच्या प्रत्येक वचनाचें पाठांतर स्वतः सद्भावपूर्वक करीत असत, आणि इतरांकडून करवीत असत. त्याचे कित्येक शिष्य मोठे विद्वान् असून त्यांची बुद्धिमत्ता व स्मरणशक्ति वाखाणण्यासारखी असे. यास्तव त्याचा धर्मबोध ताडपत्रादिकांवर लिहून ठेवला नव्हता तरी त्याच्या शिष्यांच्या स्मृतिरूप पटावर तो उत्तम प्रकारें ठसलेला राहिला. पुढें इ० स० पूर्वी ४७७ त बुद्धाचें देहावसान झालें तेव्हां त्याच्या **काश्यपादि** कित्येक शिष्यांनीं आपल्या धर्मबांधवांपाशीं अशी गोष्ट काढिली कीं, आपल्या गुरूनें आपणांस जो धर्मबोध करून ठेविला आहे त्याचें स्मरण आपणांस कितपत आहे तें समजण्यासाठीं सर्व भिक्षूंनीं एकत्र जमून तो परस्परांस पाठ ह्मणून दाखवावा. ही गोष्ट सर्वांस मान्य होऊन बुद्धाचे मुख्यमुख्य पांचशें शिष्य **राजगृहनगरींत** जमले; आणि त्यांनीं **विनय** आणि **धर्म** ह्या दोन अंगांतील सिद्धांतांची आवृत्ति करून पाठभेद व न्यूनाधिक भाग यांची सर्वांच्या विचारानें व्यवस्था लाविली. हें बुद्धाच्या मागून जमलेलें पाहिलें भिक्षुमंडळ होय. ह्या नंतर पुनः शंभर वर्षांनीं ह्मणजे इ० स० पूर्वी ३७७ या वर्षी **वैशाली** येथें दुसरें भिक्षुमंडळ जमलें. हें मंडळ जमविण्याचें कारण असें झालें कीं, कित्येक भिक्षूंनीं संघाच्या वागणुकीच्या नियमांत कांहीं फेर बदल केल्यावरून त्यांच्यामध्यें वाद उपस्थित झाला. ह्या वादाचा निर्णय लावण्यासाठीं सातशें भिक्षु **वैशां-**

ली येथें जमले होते. ह्या मंडळाचा परिणाम असा झाला कीं, ह्या वेळीं बुद्धाच्या अनुयायांमध्यें दुफळी होऊन त्यांचे दोन निरनिराळे पंथ झाले. ह्या मंडाळाच्या वेळीं पुनः बुद्धधर्ममतांचें परस्पर पठन व संशोधन झालें असें ह्मणतात. पुढें इ० स० पूर्वी २४२ सालीं अशोक राजानें पुनः एक वेळ भिक्षूंचें मंडळ पाटणा येथें भरविलें. ह्या मंडळांत बुद्धाच्या वेळापासून प्रचलित झालेल्या एकंदर धर्मसिद्धांतांचें पुनः एक वेळ एकीकरण होऊन त्यांची कायमची व्यवस्था ठरली. ह्या मंडळांत जे धर्मसिद्धांत साक्षात् बुद्धापासून उपदेशद्वारें प्राप्त झाले होते त्यांचीच केवळ स्थापना झाल्यामुळें ह्या वेळीं जे ग्रंथ कायम ठरले ते बुद्धधर्माचे खरे प्रतिपादक आहेत असा सर्व बौद्ध लोकांचा समज आहे. हे धर्मग्रंथ त्रिपिटक या नांवानें प्रसिद्ध आहेत. त्रिपिटकाचा 'तीन पेट्या' असा अर्थ आहे. पहिल्या पिटकाचें नांव सूत्रपिटक असें असून त्यांत बुद्धाच्या तोंडचा बोध जसाचा तसा नमूद केला आहे. प्रसिद्ध धर्मपद ह्मणून जो बौद्धांचा उत्कृष्ट नीतिबोधाचा ग्रंथ आहे, त्याचा ह्या पिटकामध्यें समावेश होतो. ह्या पिटकांत एकंदर पंधरा ग्रंथ आहेत. यांतील कांहीं ग्रंथांचीं भाषांतरें 'सेक्रेड् बुक्स ऑफ दि ईस्ट' नामक प्रोफेसर म्याक्समुल्लरनें प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथमालिकेमध्यें छापून निघाले आहेत. दुसऱ्या पिटकाचें नांव विनयपिटक असें आहे. ह्यांत भिक्षु व भिक्षुणी यांच्या आचरणांचें नियमन करण्याकरितां अगदीं बारीकसारीक गोष्टींच्या संबंधाचेसुद्धां नियम सांगितले आहेत. बुद्धाच्या हयातींतच त्याच्या संघांत सामील झालेल्या शिष्यांची संख्या फारच वाढल्यामुळें त्यानें हे नियम वेळोवेळां विहित केले होते. ह्या पिटकामध्यें तीनच मुख्य ग्रंथ आहेत. यांतीलही कांहीं भागांचें भाषांतर इंग्रेजींत झालें आहे. तिसऱ्या पिटकाचें नांव अभिधर्मपिटक असें असून यांत तात्त्विक सिद्धांतांचें विवेचन आहे. यांत एकंदर सात ग्रंथ आहेत. आतां ह्या ग्रंथांवर मोठमोठ्या टीका लिहिल्या

असून शिवाय अवांतर पुष्कळ ग्रंथ निरनिराळ्या पंथांच्या अभिमान्यांनीं स्वमतपुष्ट्यर्थ लिहिले आहेत. असो, आतां या धर्मग्रंथांत सांगितलेल्या कांहीं गोष्टींचें सार येथें पूर्वसंकल्पानुरूप देऊं.

तात्त्विक बोध.

हें समग्र वस्तुजात कसें निर्माण झालें आहे याविषयीं बुद्धधर्मांत कांहींएक सांगितलेलें नाहीं. हें विश्व अनादि आहे कीं सादि आहे? असा बुद्धाला कोणी प्रश्न केला असतां, त्याला त्यानें उत्तर दिलें नाहीं. उत्तर न देण्यांत त्याचा अभिप्राय असा होता कीं, ह्या असल्या जिज्ञासेपासून जनांचें मुळींच हित होणें नाहीं. बुद्धधर्माचा असा सिद्धांत आहे कीं, हें सारें विश्व कार्यकारणनियमानें बद्ध आहे. मृत्यु, स्वर्ग व नरक असे ह्या विश्वाचे त्रिविध लोक असून ते सारे एकाच कार्यकारणनियमानें बद्ध आहेत. स्वर्गलोकामध्यें देव रहातात. मर्त्यलोकीं असतां केलेल्या सत्कर्मानुरूप त्यांस ही दिव्य योनि प्राप्त झाली आहे. परंतु ह्या देवांचें जीवित अल्प असून कालेंकरून त्यांच्या लोकाचाही विलय व्हावयाचा. त्याचप्रमाणें नरकलोकीं असत्कर्म करणारांस जावें लागतें. परंतु कालांतरानें जीवमात्राच्या ज्या दुराचारप्रवृत्तीस्तव हा नरकलोक अस्तित्वांत आला आहे तिचें निर्मूलन झालें असतां हा भयावह लोक विनष्ट होईल. हें त्रैलोक्यरूप विश्व सर्वदा रूपांतर पावत असून त्याचा उद्भव व प्रलय पुनःपुनः व्हावयाचा. परंतु तो कसा व्हावयाचा याचें ज्ञान मानवांस अगम्य आहे. ज्या शक्तींच्या संयोगाच्या योगानें हें अनंत वैचित्र्य व भिन्नत्व विश्वामध्यें दृग्गोचर होत आहे, त्यांचा कालेंकरून वियोग होऊन सर्व एकरूप होणार. यास्तव मी स्वतंत्र भिन्न प्राणी आहें अशी जी मनुष्यमात्राची कल्पना ती स्वप्नवत् होय. तींत बिलकुल तथ्य नाहीं. उदाहरणार्थ अशी कल्पना करा कीं, एकाद्या अत्युच्च मनोऱ्यावरून मनुष्य खालीं भुईवरून वेगानें धांवणारा रथ पाहत असतां त्याच्या दृष्टीस कांय

पडतें बरें ! रथ, सारथी, अश्व आणि भूमि हें चतुष्टय केवळ भिन्न असतां तें त्यास परस्परांपासून निराळें असें मुळींच भासत नाहीं. तद्वत् ह्या विश्वांतील वस्तुजाताचें आहे. तें एकएक पाहिलें असतां कितीही भिन्न आहेसें वाटलें तरी त्याचें सामग्र्येंकरून अवलोकन केलें तर तें परस्परांस सोडून नाहीं; तर तें एकमेकांस केवळ संलग्न आहे असें दिसेल. आतां हा व्यक्तिभाव कसा उत्पन्न होतो ह्मणाल तर बाल्यावस्थेमध्यें मनुष्याचें चित्त आदर्शवत् असून त्यांत बाह्य जगांतील व्यापारांची प्रतिमा एक सारखी उमटत असते; आणि त्यास असा भास होतो कीं, आपण ह्या विश्वाचे मध्य असून आपणासभोंवतीं हें समग्र विश्व भ्रमण पावत आहे. असें होतां होतां त्याच्या ठायीं भ्रममूलक अहंवृत्ति उत्पन्न होते. ह्या अहंवृत्तीस्तव तो वासना व चिंता यांस वश होऊन जीवितयात्रा चालवीत असतो. ऐहिक विषयांची लालसा धरून त्यांच्या प्राप्तीसाठीं तो अहर्निश उद्योग करितो. हे विषय प्राप्त झाले असतां त्याला सुखलाभ तर होत नाहींच, परंतु आणखी वासना आणि चिंता त्याच्या हृदयांत उत्पन्न होतात. ह्याप्रमाणें सर्वदा वासनावश होऊन कांहीं तरी कल्पित भासमय कल्याणाच्या प्राप्तीसाठीं तो झटत असतो. ह्या वासना आणि चिंता बहुतेक लोकांच्या ठायीं नीचता व क्षुद्रता उत्पन्न करून त्यास तिरस्कारार्ह करून सोडितात. आतां जे कोणी विशेष उच्चतर उद्देश मनांत धरून त्याच्या सिद्ध्यर्थ असोशीनें उद्योग करितात, ते केवळ असार वस्तूच्या मागें लागून विशेष दुःखाचे वांटेकरी होतात, आणि त्यांची निराशा अधिकच कष्टप्रद होते.

आतां मनुष्याच्या अंतर्बाह्य स्वरूपाचें वर्णन ते येणेंप्रमाणें करीतः मनुष्य जडगुण, वेदना, संज्ञा, संस्कार, आणि विज्ञान ह्या पांच स्कंधांचा बनला आहे. १ जडगुण अठ्ठावीस प्रकारचे आहेत. त्यांचीं नांवें हीं होतः—चार महत्तत्त्वेंः-पृथ्वी, आप, तेज आणि वायु; पांच ज्ञानेंद्रियेंः--चक्षु, कर्ण, घ्राण, रसना आणि देह; जड पदार्थांचे पांच गुणः—रूप, शब्द, गंध,

रुचि आणि सत्त्व; दोन लिंगेः--पुल्लिंग आणि स्त्रीलिंग; तीन आवश्यक अवस्थाः--विचार, जीवित आणि अवकाश. मनोभाव प्रगट करण्याचीं दोन साधनेंः--अंगविक्षेप आणि वाचा; प्राण्यांच्या ठायींचे सात गुणः- चपलता, स्थितिस्थापकता, स्थित्यनुवर्तिता, संयोगशीलता, स्थायिता, विलयप्रवणता, आणि स्थित्यंतरशीलता.

२ वेदना सहा प्रकारच्या आहेत. पांच इंद्रियांस होणाऱ्या पांच वेदना आणि सहावी स्मृतिद्वारा मनास होणारी वेदना. आतां ह्या सहा वेदना प्रिय, अप्रिय किंवा उपेक्षणीय असतात, म्हणून त्यांचे एकंदर अठरा प्रकार होतात.

३ संज्ञा सहा प्रकारच्या आहेत. प्रत्येक वेदनेस अनुरूप अशी भावना चित्तांत उत्पन्न होते. यास्तव सहा प्रकारच्या वेदनांपासून उद्भवणाऱ्या संज्ञाही सहा जातीच्या असणें स्वाभाविक आहे.

४ संस्कार बावन्न प्रकारचे आहेत. यांतील कांहींकांचीं नावें पूर्वोक्त वर्गांतल्या कित्येक नांवांशीं सदृश असल्यामुळें पुनरुक्तिरूप भासतील. पण येथें त्यांचा पुनरुल्लेख अंतर्गुणांचें द्योतन करण्यास्तव केला आहे असें समजावें. हे संस्कार येणें प्रमाणें होतः—स्पर्श, वेदना, संज्ञा, चेतना, मनसीकरण, स्मृति, जीवतत्त्व, एकाग्रता, वितर्क, विचार, वीर्य, दृढनिश्चय, प्रीति, छंद, उपेक्षा, निद्रा, मांद्य, मोह, प्रज्ञा, लोभ, अलोभ, भय, साहस, लज्जा, निर्लज्जता, द्वेष, अद्वेष, विचिकित्सा, विश्वास, भ्रम, शारीरिक प्रशांति, मानसिक प्रशांति, शारीरिक चापल्य, मानसिक चापल्य, शारीरिक मृदुता, मानसिक मृदुता, मानसिक सुनम्यता, शारीरिक सुनम्यता, शारीरिक कुशलता, मानसिक कुशलता, शारीरिक सरलता, मानसिक सरलता, वाणीची यथायोग्यता, कृतीची यथायोग्यता, आयुष्यक्रमाची यथायोग्यता, करुणा, मुदिता, ईर्षा, स्वार्थपरता, दुर्मुखता, वृथाभिमान आणि मान.

५ विज्ञान हा शेवटला स्कंध होय. हा संस्काररूप स्कंधाच्या पूर्णार्थे

योजिला आहे. याचे प्रकार प्रत्येक मनोभावाच्या योग्यायोग्यत्वानुरूप एकंदर एकूणनव्वद कल्पिले आहेत. त्यांचें येथें निरूपण करूं गेल्यास पुष्कळ जागा अडून, ते समजल्यानें बुद्धाच्या धर्ममतांचें रहस्यज्ञान होण्यास मोठेंसें साहाय्य होईल असेंही नाहीं. यास्तव त्यांचा उल्लेख अप्रस्तुत होय.

ह्या स्कंधपंचकांत एकंदर शारीरिक व मानसिक धर्मांचा समावेश होतो. ह्यां पैकीं कोणताही स्कंध चिरस्थायी नाहीं. पहिला जडस्वरूपाचा स्कंध पाण्यावरील फेंसाप्रमाणें असून, तो हळूहळू बनत जातो व शेवटीं विलय पावतो. दुसरा वेदनांचा स्कंध पाण्यावर नाचणाऱ्या बुडबुड्यांसारखा आहे. तिसरा संज्ञांचा स्कंध सूर्यकिरणांमध्यें भासमान होणाऱ्या मृगजलासारखा आहे. चवथा जो मनाच्या आणि हृदयाच्या संस्कारांचा स्कंध, तो केळीच्या दांड्यासारखा मृदु आणि पोकळ आहे. आणि पांचवा विज्ञानाचा स्कंध इंद्रजालवत् केवळ भासरूप आहे.

आतां हे जे पांच स्कंध सांगितले त्यांतल्या कोणत्यासही आत्मा ह्मणतां येत नाहीं, असें त्रिपिटकांमध्यें पुनःपुनः प्रतिपादन केलें आहे. मनुष्याचा देह सर्वदा बदलत असून त्याचे इतर धर्मही एकसारखे बदलत असतात. हे धर्म अर्थात् सजीव देहाचे व्यापार होत. हे व्यापार देहाच्या निरनिराळ्या इंद्रियांचा बाह्य वस्तूंशीं संपर्क घडत असल्यामुळें उद्भवत असतात. हा बदल इतका अविरतपणें चालत असतो कीं, लागोपाठ दोन पळांतली मनुष्याची स्थिति सदृश असत नाहीं; आणि त्याच्या ठायीं कांहीं शाश्वत अव्यय असें तत्त्व मुळींच नाहीं. अर्थात् मनुष्यदेहामध्यें आत्मा आहे असें मानणें भ्रममूलक होय. मनुष्यास जन्म, जरा, मृत्यु, दुःख, शोक, पीडा, खेद आणि निराशा ह्या ज्या अनिष्ट गोष्टींचा अनुभव घडतो त्यांचीं चार उपादानें सांगितलीं आहेत. त्यांपैकीं एक, आत्मा ह्मणून कांहीं शाश्वत तत्त्व मनुष्याच्या ठायीं आहे

असें मानणें हें होय. आत्म्याचें अस्तित्व बुद्धानें अनेक उदाहरणें देऊन असिद्ध ठरविलें आहे. त्याचप्रमाणें ईश्वरकल्पनाही केवळ निराधार आहे असा त्याचा जनांस स्पष्ट बोध आहे.

मरणोत्तर आत्मा रहातो ही कल्पना बुद्धानें असिद्ध ठरविली आहे, तरी संमृतीविषयींची कल्पना त्याला मान्य असे. आर्यधर्मांतील जे सिद्धांत त्याला असत्यसे वाटले त्यांचा त्यानें अव्हेर केला, व जे असिद्ध ठरवितां आले नाहींत त्यांचा त्यानें अंगीकार केला. ह्या जगामध्यें सुखदुःख, सदाचार, अनाचार, इत्यादिकांसंबंधानें जें वैचित्र्य अनुभवास येतें त्याची मीमांसा संमृतीच्या योगानें जशी करितां येते तशी दुसऱ्या कशानेंही करितां येत नाहीं. पूर्वजन्मीं जशीं कर्में करावीं तशी प्रस्तुत जन्मीं स्थिति प्राप्त होऊन कृतकर्मांचें फल भोगावें लागतें; आणि ह्या जन्मीं केलेल्या कर्मांचें फल पुढें भोगावें लागणार. हा आर्यलोकांचा संसृतिविषयक सिद्धांत बुद्धास पूर्णपणें संमत होता. आतां बुद्धधर्मास आत्म्याचें अस्तित्व मान्य नसल्या कारणानें एक वेळ मृत झालेला जीव पुनः निर्माण होतो कसा तें त्यांत स्पष्टपणें सांगितलें आहे. ह्या त्यांच्या मतास ‘कर्म’ अशी पारिभाषिक संज्ञा आहे. त्याचा सारांश येणेंप्रमाणें आहेः जीवंत प्राणी मृत्यु पावतांच त्यास त्याच्या कर्मानुरूप सुखमय किंवा दुःखमय देह प्राप्त होतो. हा नूतन देह त्यास तृष्णेमुळें प्राप्त होतो. देहाच्या इंद्रियांचा बाह्य जगांतील वस्तूंशीं संपर्क होऊन वेदना उत्पन्न होतात. ह्या वेदनांच्या योगानें उत्पन्न झालेली वासना तृप्त करण्याची इच्छा उत्पन्न होते. ह्या इच्छेला ‘तृष्णा’ ही पारिभाषिक संज्ञा आहे. ह्या तृष्णेमुळें इच्छातृप्तीच्या विषयांची लालसा उत्पन्न होते. ह्या लालसेला उपादान ही संज्ञा आहे. ह्या तृष्णामूलक उपदानामुळें नूतन जन्म प्राप्त होतो. हा जो नूतन देह प्राप्त होतो तो पूर्वोक्त स्कंधांचा समुच्चयरूप होय. पूर्वीच्या स्कंधसमुच्चयाकडून ह्मणजे अर्थात् जीवाकडून घडलेल्या कर्मानुसार प्रस्तुत स्कंधसमुच्चयाचें जन्मस्थान, स्वभाव, आणि भावी स्थिति हीं नि-

श्चित होतात. आतां हा निश्चय होतो कसा ह्याविषयीं बौद्धधर्मांत कांहींएक सांगितलेलें नाहीं. हें परमरहस्य केवळ अज्ञेय गूढ आहे. ह्याप्रमाणें जगांत जो सुखदुःखाचा अनुभव घडतो त्याच्या मुळाशीं पूर्वसंचित ह्मणजे मागल्या जन्मीं केलेलें कर्म आहे. यास्तव तें निमूटपणें सहन करावें, त्याबद्दल देवास किंवा दैवास दोष देत बसूं नये. देव व दैव ह्यांविषयींच्या कल्पना केवळ निराधार होत. सर्व कांहीं विवक्षित कारणांचे परिणाम आहेत. हीं कारणें आपल्या कर्मांपासून उद्भवतात. हा कार्यकारणभावसंबंध सर्वत्र अबाधित आहे. त्यांत कोणाच्यानेंही फेरबदल करवणार नाहीं. जसें ज्यानें पेरावें तसें त्याला फल प्राप्त होतें. मनुष्यास ह्या जीवितांत दुःख, पीडा व निराशा हीं जीं प्राप्त होतात त्यांचें कारण अर्थात् असें कीं, त्यानें पूर्वजन्मीं आपलें आयुष्य मूर्खपणांत, भ्रमांत व पापाचरणांत घालविलें असतें. आतां मरणोत्तर आत्मा रहात नाहीं तर हा पेरणारा तोच पुढें फलभोक्ता कसा संभवतो? या शंकेचें समाधान ते असें करीत कीं, देहावसान होतें तेव्हां मनुष्य ज्या स्कंधांचा बनलेला असतो त्यांचें वियोजन झालें तरी कृति, वाणी आणि विचार यांपासून उद्भवणारा परिणामसमुच्चय, ज्यास कर्म असें ह्मणावयाचें, तो नाश पावत नाहीं. हें त्यांचें मत आधुनिक शास्त्रसिद्ध शक्तीच्या अविनाशित्वाशीं समान आहे. ह्या कर्माची निष्कृति कोणाच्यानेंही करवणार नाहीं. त्याचें बरेंवाईट फल मनुष्यास अवश्य भोगिलें पाहिजे. हा कृतकर्मपरिणामसमुच्चय सर्वदा एकत्र संलग्न रहातो. आणि अंतीं ह्या परिणामसमुच्चयानुरूप नूतन जीव निर्माण होतो. आतां ह्या परिणामसमुच्चयांत व तदनुसार प्राप्त होणाऱ्या गुणसमुच्चयांत फेरबदल झाला तरी त्याचें तत्त्व, त्याचें अस्तित्व, त्याचें कर्तृत्व व त्याचें कर्म यांच्या संबंधानें तो एकरूप होय. ह्याप्रमाणें प्रत्येक जीवानें जन्मजन्मांतरीं केलेल्या पापपुण्यानुसार त्यास गति प्राप्त होते. तरी त्याचें स्वत्व कायम राहून त्याची क्रमाक्रमानें उन्नति होत जाते. जेवढी उन्नति पूर्वजन्मीं झाली तेवढी का-

यम राहून उत्तरजन्मीं आणखी उन्नति व्हावयाला लागते. तरी पण पूर्वजन्मीं आपली स्थिति कशी होती याची स्मृति त्यास असत नाहीं. ही अशी खऱ्या बौद्धाची दृढ भावना झाल्याकारणानें तो आपलें वर्तन शुद्ध राखण्यास झटतो. ऐहिक जडविषयाधीन सुखाचा हव्यास तो सहसा धरीत नाहीं. इंद्रियतृप्तीच्या विषयांपासून तो मोठ्या निग्रहानें निवृत्त रहातो. ह्याप्रमाणें जीवाची जाणीव विराम पावली तरी त्यानें केलेला सदाचार कायम रहातो; आणि ह्या सदाचाराच्या प्रभावानें त्याची विपत्ति उत्तरोत्तर कमी कमी होत जाते. इहलोकीं किंवा परलोकीं सुख प्राप्त होईल या आशेनें जे जन कर्मपर होतात ते केवळ भ्रांत होत. अहंभाव हा भ्रममूलक होय. मनुष्य ज्या तत्त्वांचा बनला आहे तीं कांहीं अनंत काळ एकत्र रहाणारीं नव्हत. ह्या तत्त्वांच्या संबंधानें त्याच्या ठायीं ममत्व असल्याकारणानें तो पापकर्मास प्रवृत्त होतो; आणि पापामुळें दुःख उद्भवतें. यास्तव मनुष्यानें सुखानुभवाची लालसा सोडावी. ही लालसा अज्ञानमूलक असून मनुष्यास पापांत पाडते, आणि पापामुळें विपत्ति उत्पन्न होते. यास्तव बुद्धधर्माचा जनांस असा बोध आहे कीं, ह्या विश्वांत कांहींएक शाश्वत टिकणारें नाहीं. समग्र विश्व केवळ चल आहे. सर्व कांहीं एकसारखें व्यापार पावत आहे. जी जी शारीरिक किंवा मानसिक गोष्ट आपण पाहतों ती इतर वस्तूंप्रमाणें नष्ट होणारी आहे. आपण जें कांहीं केलें, बोललों व मनांत आणलें त्याचा एकंदर परिणाम मात्र कायम रहावयाचा. यास्तव आपली क्रिया, वाणी आणि मन हीं शुद्ध ठेवावीं. सर्वांवर दया करावी. सदोदित विवेकशील असावें. अहर्निश जागरूक राहून सर्व प्रकारच्या भ्रमांपासून मुक्त रहावें; आणि बुद्धानें उपदेशिलेल्या धर्ममार्गाचें दृढनिश्चयानें अवलंबन करावें. असें केल्यानें आनंद आणि शांति हीं प्राप्त होऊन आपण निर्वाणाचे अधिकारी होऊं. आतां हा धर्ममार्ग कोणता तें पाहूं.

दुःख, दुःखाचें कारण, दुःखाचें निवारण, आणि दुःखाचें निर्मूलन

करण्याचा मार्ग यासंबंधानें बुद्धानें चार सत्यसिद्धांत स्थापित केले आहेत. ते येणेंप्रमाणें होतः—

१ व्यक्तिमात्रास प्राप्त होणारें जन्म, पांच स्कंध, जरा, रोग, मृत्यु, अनिष्ट गोष्टींचा संपर्क आणि इष्ट गोष्टींचा वियोग, व तृष्णेची अतृप्ति, ह्या साऱ्या स्थिति विपत्ति व दुःख यांनीं युक्त आहेत.

२ वेदनांच्या योगानें लालसा उद्दीपित होते. ह्या लालसेच्या योगानें चित्तास व्यामोह होऊन अहंभाव आणि जीवितप्रीति हीं उद्भवतात. ह्यामुळें प्राप्तविषयांत सुख वाटूं लागतें; किंवा मनांत उत्पन्न झालेल्या लालसेची तृप्ति करण्याविषयीं उत्कट इच्छा उत्पन्न होते. ह्या उत्कट इच्छेस तृष्णा अशी संज्ञा आहे. ही तृष्णा वृद्धि पावून विषयासक्ति, आमुष्मिक जीविताची इच्छा, किंवा ऐहिक संसाराविषयींची प्रीति उत्पन्न होते. ही तृष्णा* सर्व दुःखाचें मूळ आहे.

३ ही तृष्णा निर्मूल होऊन जीवितप्रीति नष्ट झाल्यानें दुःख आणि विपत्ति हीं नाहींतशीं होतील. बुद्ध ह्मणतो कीं, जो कोणी ह्या तृष्णेचा उच्छेद करितो, त्याची विपत्ति कमलिनीच्या पत्रावरील उदकबिंदुवत् दूर होऊन तो मोक्षाचा अधिकारी होईल.

४ ही तृष्णामूलक विपत्ति नाहींशी करण्याचा एकच उत्कृष्ट मार्ग आहे. तो अर्थात् असा कीं, मनुष्यानें आपलें आयुष्य विवेकानें व नीतीनें घालवावें.

हा सन्मार्ग अष्टविध असून त्याचीं चार पदें आहेत. सन्मार्गाचे आठ

---

* ही तृष्णा पंचेंद्रियांस घडणाऱ्या वेदनानुसार किंवा स्मृतीच्या योगानें उत्पन्न होणारी असल्यामुळें ती सहा प्रकारची आहे. आतां ही प्रत्येक प्रकारची तृष्णा वरती सांगितल्याप्रमाणें तीन तऱ्हांनीं उद्भवणारी असल्याकारणानें अठरा जातींच्या तृष्णा संभवतात. ह्या अठरा तृष्णा बाह्य किंवा अंतर्यामींच्या असल्या कारणानें तिचे छत्तीस प्रकार झाले. पुनः ही छत्तीस प्रकारची तृष्णा भूत, वर्तमान आणि भविष्य अशा तीन काळांसंबंधानें होणारी असल्यामुळें एकंदर १०८ प्रकारचीं तृष्णा झाली, आणि अर्थात् इतक्या प्रकारीं ती मनुष्याच्या विपत्तीस कारण होत असते!

प्रकार येणें प्रमाणें आहेतः—योग्य समजुती, योग्य संकल्प, योग्य भाषण, योग्य वर्तन, योग्य चरितार्थ, योग्य उद्योग, योग्य जागरूकता, योग्य मननशीलता आणि शांति.

आतां ह्या सन्मार्गाचीं चार पदें आहेत त्यांचें कथन करितों.

१ हें सन्मार्गावलंबन पुढील उपायांनीं घडतें. (१) सज्जनसहवास (२) धर्मबोध श्रवण, (३) चित्त सत्यज्ञानानें सुप्रकाशित होऊन उत्पन्न होणारा विवेक आणि (४) नित्याचरण. ज्या मनुष्याचें चित्त पालटलें नसतें तो अज्ञ, पापिष्ठ, द्रोहवश आणि अपवित्र असतो. परंतु सदरीं सांगितलेल्या उपायांचें अवलंबन करून ज्याला पूर्वोक्त सत्यचतुष्टयाचें ज्ञान प्राप्त होतें, त्याची चित्तवृत्ति पालटून त्याला प्रथमपदप्राप्ति होते. ह्या पदीं त्याचा प्रवेश झाल्यावर तो क्रमाक्रमानें पुढील गोष्टींपासून मुक्त होतोः (१) अहंभाव मूलक मोह, (२) बुद्ध आणि त्याचे धर्मसिद्धांत यांविषयींची शंका, (३) धर्मविधि आणि आचार यांपासून कांहीं तरी लाभ आहे अशी भ्रममूलक समजूत. ह्या प्रथमपदप्राप्तीचें महत्त्व धर्मपदामध्यें असें केलें आहे कीं, ही स्थिति ह्या भूमंडळावरील सार्वभौम राज्याहून किंवा स्वर्गप्राप्तीहून चांगली आहे.

२ पूर्वोक्त प्रकारें चित्ताचा योग्य पालट होऊन ज्याच्या मनांतील सर्व संशय विनष्ट होतो, व अहंभाव विगलित होऊन कर्मकांडावरून ज्याचा विश्वास सर्वस्वीं उडतो, तो ग्राम्य विषयलालसा, द्वेषबुद्धि, व भ्रामक समजुती यांपासून हळू हळू निर्मुक्त होत जातो; आणि अशी त्याची स्थिति झाली ह्मणजे त्याला द्वितीयपद प्राप्त झालें असें समजावें. अशा मनुष्याची ह्या भूलोकीं आणखी एक वेळच पुनरावृत्ति व्हावयाची.

३ द्वितीयपदप्राप्तीनंतर मनुष्याच्या चित्तांत इंद्रियसुखाविषयीं जी अल्पस्वल्प लालसा शेष राहिलेली असते, तिचें निर्मूलन होऊन परद्वेषबुद्धि विनष्ट होते; आणि मग त्याच्या ठायीं स्वतांविषयींची क्षुद्र बुद्धि आणि इतरांविषयीं कोणत्याही प्रकारची दुर्वृत्ति मुळींच वसत

नाहीं. अशी त्याची वृत्ति झाली ह्मणजे त्याचें ह्या लोकीं पुनरागमन होत नाहीं. ह्या अवस्थेस तृतीयपद ह्मणावयाचें.

४ ह्याप्रमाणें तृतीयपद प्राप्त झाल्यावर मूर्त किंवा अमूर्त स्थितीमध्यें रहाण्याविषयींची इच्छा ज्याच्या चित्तांतून निर्मूल होते, आणि अहंकार, आत्मपवित्रता आणि अविद्या ह्यांपासून ज्याची मुक्तता होते त्याला चतुर्थपदप्राप्ति घडते. ह्यास्थितीप्रत पावलेल्या मनुष्यास अर्हत् अशी संज्ञा आहे.

ह्या चवथ्या पदास पोंचलेला मनुष्य सर्व भ्रमांपासून मुक्त असतो. ह्या संसारांतील एकंदर वस्तूंची वास्तविक योग्यता तो जाणत असतो. त्याच्या ठायींच्या सर्व दुर्वासनांचें निर्मूलन झाल्याकारणानें, त्याच्या ठायीं योग्य प्रकारचें स्वप्रेम वसत असतें, आणि परांविषयीं करुणा आणि आदरबुद्धि त्याच्या चित्तांत वसत असतात. सर्व प्राणिमात्राविषयीं अत्युन्नत प्रकारचें आध्यात्मिक प्रेम त्याच्या चित्तांत उद्भवलेलें असतें. माता जशी निष्कपट प्रेमास वश होऊन स्वपुत्राचें रक्षण करण्यास आपले प्राणही वेंचण्यास उद्युक्त होते, तद्वत् तो एकंदर जीवांविषयीं सद्बुद्धि वागवितो. ही त्याची अवस्था एक वेळ कायम होउन चिरस्थायी झाल्यानें त्याची चित्तवृत्ति इहलोकीं केवळ अप्रतिम होते.

ह्या ज्या चार अवस्था सांगितल्या त्यांमध्यें मनुष्य क्रमाक्रमानें दहा बद्धक गोष्टींचा उच्छेद करितो. त्या दहा गोष्टी येणें प्रमाणें होतः—ममत्वमूलक मोह, विचिकित्सा, कर्मपरता, कामना, द्वेषबुद्धि, ऐहिकजीवनप्रीति, स्वर्गजीवनप्रीति, अहंकार, आत्मपावित्र्य, आणि अविद्या. ह्यांपैकीं पहिलीं पांच बंधनें पूर्णपणें तुटलीं ह्मणजे बुद्धधर्मानुयायी पुरुष अर्हत् होऊन चतुर्थपदास पावतो; आणि बाकीचीं पांच बंधनें तुटलीं ह्मणजे तो असेख बनतो. ही अवस्था त्याला प्राप्त झाली ह्मणजे त्याच्या चित्ताचा सारा व्यामोह विगलित होऊन त्याच्या विपत्तीचा सर्वस्वीं अंत होतो. ह्या स्थितीस पावलेल्या मनुष्यास निर्वाण प्राप्त होतें.

आतां निर्वाण ह्मणजे काय तें पाहूं. या शब्दाचा शब्दशः अर्थ पाहिला असतां मालवणें, नायनाट होणें असा आहे. हा नायनाट अर्थात् आत्म्याचा नव्हे हें येथवर केलेल्या निरूपणावरून वाचकांच्या लक्षांत येईलच. कारण आत्मा आहे असें बुद्धमतांत सांगितलेलें नाहीं. तर हा नायनाट केवळ मनाच्या आणि हृदयाच्या लालसांचा ह्मणजे अर्थात् तृष्णांचा होतो. ह्या तृष्णा आहेत तों पर्यंत कर्माच्या गूढ नियमानुसार पुनः-पुनः जन्म प्राप्त होतात. आतां हें तृष्णानिर्मूलन मनाची आणि चित्ताची तृष्णांस प्रतिकूल अशी स्थिति ज्या मानानें होते त्या मानानें हळूहळू होत असतें; चित्ताची स्थिति तृष्णांस अत्यंत प्रतिकूल होऊन जेव्हां त्यांत कोणत्याही तृष्णांस बिलकुल थारा मिळत नाहीं, तेव्हां मनुष्यास निर्वाण प्राप्त झालें असें ह्मणावयाचें. ह्यावरून पाहतां निर्वाण ह्मणजे चित्ताची निष्पाप, स्थिर व शांत स्थिति होय; ह्मणजे अर्थात् पूर्ण पवित्रता समजावयाची. बौद्ध लोक या स्थितीचें वर्णन असें करितात कीं, तींत पूर्ण शांति, पूर्ण चांगुलपणा आणि पूर्ण ज्ञान यांचा अनुभव घडतो. ही स्थिति प्राप्त झाली असतां संचित आणि प्राक्तन यांचा अंत होऊन कर्मापासून पूर्ण निर्मुक्तता होते. पूर्ण निष्पाप अवस्था प्राप्त होऊन व्यक्तिनिष्ठत्व नष्ट होतें. उपादान ह्मणजे क्लेश आणि तृष्णा यांचा पूर्ण अभाव होऊन केवळ ज्ञानमय अवस्था प्राप्त होते. आतां ही अशी परम कैवल्याची अभीष्ट स्थिति अर्हत्पदास पावलेल्या मनुष्यास जीवंत असतांच प्राप्त होण्याचा संभव असतो. ह्या स्थितीचा अनुभव त्याला पूर्वकर्मानुरूप प्राप्त देहामध्यें घडत असतो. आतां जें क्रियमाण प्रस्तुत देहामध्यें घडतें त्यापासून मात्र तो अलिप्त रहातो. देहांत प्राण आहे तोंपर्यंत हें क्रियमाण चालू रहावें हा कर्माचा नियम आहे. पण त्यापासून त्यास पुनरपि बंधन घडत नाहीं. हा निर्वाणविषयक सिद्धांत बौद्ध लोक पुढील समर्पक दृष्टांतानें विषद करितात. जीविताची तुलना ते पणतींत पेटविलेल्या दिव्याशीं करितात. एक पेटलेली पणती असली ह्मणजे तिच्या योगानें

जसे हवे तितके दिवे पेटवितां येतात, तद्वत् एक जीव असला ह्मणजे त्यापासून दुसरे अनेक जीव उत्पन्न होतात. जर हा मूळचा दिवा नसेल तर दुसरे दिवे पेटणार नाहींत. आतां हा दिवा तेलावांचून जसा रहाणार नाहीं, तसें हें एकएक व्यक्तीचें जीवित ऐहिक वस्तूंविषयींची लालसा व चित्तांतील पापप्रवृत्ति यांवर अवलंबून असतें. आतां पणतीमध्यें तेल नसेल तर दिवा रहाणार नाहीं. पण तो लागलीच मालवणार नाहीं. वातीनें जें तेल ओढून घेतलेलें असतें, त्यामुळें तो कांहीं वेळ जळत राहून मग मालवेल. त्याचप्रमाणें जो अर्हत्पदवी ह्मणजे अर्थात् पूर्णत्व पावला त्याच्या ठायींच्या सर्व वृत्तींचा व शक्तींचा ऱ्हास झाल्यावरही तो प्राक्तनानुरूप क्रियमाण आहे तोंपर्यंत जीवंत राहील; आणि तें आटोपलें ह्मणजे तो पुनः स्वतंत्रव्यक्तिरूपानें अस्तित्वांत येणार नाहीं. जसा दिवा विझाला ह्मणजे त्याच्या योगानें दुसरा दिवा पेटवितां येत नाहीं, तसें अर्हताचें जीवित आटोपलें ह्मणजे त्यास दुसरें जीवित प्राप्त होत नाहीं.

नीतिबोध.

आजपर्यंत बुद्धधर्माचें जें गौरव होत आहे आणि त्याचें उत्कृष्टत्व जें अभिज्ञ जनांस भासत आहे त्याचें कारण पाहूं जातां बुद्धाच्या नीतिबोधाच्या उज्ज्वल स्वरूपांत सांपडणारें आहे. ह्या बोधाचें थोडेंसें स्वरूप बुद्धाच्या चरित्रांत प्रसंगानुरूप व्यक्त झालेंच आहे. परंतु त्याचें एकीकरण येथें साररूपानें केलें असतां त्याची वास्तविक उज्ज्वलता वाचकांच्या ध्यानांत येण्यासारखी आहे असें वाटल्यावरून त्याचें येथें अगदीं संक्षेपानें कथन करितों.

प्रकृत निरूपणाच्या सोईसाठीं बुद्धाच्या नीतिबोधाचे आह्मी येथें तीन वर्ग कल्पिले आहेत. एका वर्गांतील नीतिबोध सर्व लोकांस सामान्यंकरून लागू होणारा आहे; दुसऱ्या वर्गांतला उपदेश बुद्धाच्या संसारी अनुयायांसाठीं आहे; आणि तिसऱ्या वर्गांतला उपदेश त्याच्या

संघास सामील होऊन भिक्षुदीक्षा धारण करणारांच्या आचरणाचें नियमन करण्यासाठीं आहे. त्यांचें आतां यथाक्रम दिग्दर्शन करूं.

सर्वसाधारण नीतिबोध.

एका विद्वान् ब्राह्मणानें बुद्धास वास्तविक सौख्यप्राप्तिचा मार्ग कोणता असें एके प्रसंगीं विचारिल्यावरून त्यानें येणेंप्रमाणें बोध केलाः—

'सौख्यप्राप्तीची लालसा धरून अनेक लोकांनीं अनेक गोष्टी सौख्याच्या साधक आहेत असें कल्पिलें आहे. माझ्या मतें सौख्यप्राप्तीचा मार्ग कोणता तें सांगतों. श्रवण कराः मूर्खांची परिचर्या करूं नये, तर शहाण्यांची सेवा करावी. जे मानार्ह असतील त्यांचा मनोभावें मान ठेवावा. चांगलें रम्य स्थल पाहून तेथें निवास करावा. अहर्निश सत्कर्म करावें. चित्ताच्या ठायीं सद्वासना धरावी. धर्माचें वास्तविक रहस्य समजून घेण्याचा प्रयत्न करावा. मन चांगलें सुसंस्कृत करावें. सर्वदा आत्मनिग्रह करावा. भाषण मधुर व आनंदजनक असावें. जें कांहीं बोलावयाचें तें चांगला विचार करून रुचेल असें बोलावें. मातापितरांचा प्रतिपाळ करावा. पत्नी व पुत्र यांचें संगोपन करावें. कांहीं तरी शांततेचा असा उद्योग स्वीकारून चरितार्थ चालवावा. गरीबांस दानधर्म करावा. सर्वदा न्यायानुवर्तन करावें. स्वकीय जनांस प्रसंगोपात्त यथाशक्ति साहाय्य करावें. कोणी कदापि दोष लावणार नाहींत अशा कृति कराव्या. पापभय बाळगावें. पापकर्मापासून सर्वथा निवृत्त रहावें. मद्यपान कदापि करूं नये. परोपकृतींस कधींही त्रासूं नये. सर्वांशीं आदरबुद्धीनें व नम्रतेनें वर्तावें. सदोदित समाधानवृत्ति धरावी. परानें यत्किंचित्ही उपकार केला असतां त्याबद्दल कृतज्ञता प्रगट करावी. धर्मोपदेशश्रवणांत सर्वदा नियमित काळ दवडावा. केवढेंही संकट प्राप्त झालें तरी धैर्यानें रहावें. चित्तवृत्ति कदापि उद्दाम होऊं देऊंनये. जे विवेकबलेंकरून नीत्याचरणानें प्रशांत झाले असतील अशा महात्म्यांच्या सन्निध रहाण्यास झटावें. धर्मज्ञ पुरुष प्रसंगोपात्त धर्मबोध करितील त्याचें श्रवण करण्याची

संधि कदापि व्यर्थ जाऊं देऊं नये. आपली कोणतीही मनोवृत्ति किंवा वासना उच्छृंखल झाली असतां तिचें दमन प्रयत्नानें करावें. चित्त, वाचा व क्रिया सर्वकाळ परम पवित्र राखण्याचा प्रयत्न करावा. या संसारांतील कठिन प्रसंग प्राप्त झाले असतां ज्याचें चित्त किमपि डगमगत नाहीं, तर तें शोक व खेद यांपासून निर्मुक्त रहातें, त्यांस निर्वाणप्राप्ति सुलभ होते. सारांश काय कीं, जे कोणी माझ्या ह्या बोधाप्रमाणें स्ववर्तन ठेवितात, ते कोठेंही गेले तरी त्यांस कशाचीही भीति नाहीं. शत्रूंची त्यांस मुळींच परवा उरणार नाहीं. तर ते जिकडे जातील तिकडे त्यांची फत्तेच होईल.'

दुसऱ्या एका प्रसंगीं बुद्धानें ऐहिक ऐश्वर्याची नश्वरता व असारता स्थापित करून पुढील प्रमाणें सद्बोध केलाः—

'जो मनुष्य अन्य जनांशीं वर्तन करितांना सर्व प्रसंगीं मनोनिग्रह, मर्यादशीलता, दया व करुणा यांचें निदर्शन करितो, त्याला मात्र खऱ्या ऐश्वर्याचें संपादन घडतें असें ह्मणावयाचें. जडधनाचा निधि जेथें सांठवून ठेवावा तेथला एक तर कोणी तरी चोरून लुबाडून नेईल अशी भीति असते; नाहींतर तो जेथला तेथेंच ठेवून अंतीं देह सोडून जावें लागेल. परंतु सदाचाररूप उत्कृष्ट धननिधि मनुष्यानें किती संग्रहित केला तरी त्यास चोराचें किंवा अन्य कशाचेंही भय नाहीं; आणि अंतकाळीं तो त्याला आपल्या बरोबर नेतां येतो. यासाठीं सज्जनपुरुषांनीं सत्कर्में करण्यांत स्वजीवित वेंचावें; ह्मणजे त्यांस वास्तविक सुखसाधक असें ऐश्वर्य प्राप्त होईल.

धर्मपद ह्मणून एक उत्कृष्ट नीतिबोधाचा ग्रंथ आहे. त्यांतून कांहीं निवडक उतारे देउन हें सर्वसाधारण बोधाचें प्रकरण संपवितों.

ह्या संसारामध्यें द्वेषानें द्वेष नष्ट होत नाहीं, तर दुसऱ्याच्या चित्तांतील द्वेषाचें निवारण प्रेमानें होतें, असा नियम आहे.

ज्या झोंपडीचें छप्पर चांगलें नसतें त्यांतून जसें पर्जन्याचें पाणी

खालीं गळतें, तद्वत् ज्याचें चित्त सुशिक्षित नसतें त्याच्या ठायीं दुर्वृत्तीचा प्रवेश होतो.

मूर्खजन असार वस्तूंच्या पाठीस लागतात; कारण ते भ्रांत झालेले असतात. परंतु जे ज्ञाते असतात ते सत्वशीलपणाचा अवलंब मनःपूर्वक करितात; कारण यांतच त्यांला सर्व ऐश्वर्याचा ठेवा आहे असें वाटतें.

असार वस्तूंच्या प्राप्तीसाठीं यत्न करण्यांत घालविलेलें जीवित व्यर्थ गेलें ह्मणून समजावें; यास्तव ग्राम्यविषयसुखांत रममाण होण्याची हांव सहसा धरूंनये. सत्त्वशीलता आणि विवेकशीलता यांच्या योगानें वास्तविक आनंद प्राप्त होतो.

जो पुरुष सत्त्वशील असतो त्याची असार गोष्टींकडे प्रवृत्ति कदापि होत नाहीं. अशा पुरुषाचें ज्ञानरूप महागिरीच्या अत्युच्च शिखरावर आरोहण होऊन तो खालील मूर्खजनांच्या व्यवसायांकडे अलिप्तपणें पाहतो.

ज्ञाता पुरुष प्रत्येक सत्कृत्य आस्थापूर्वक करितो. अज्ञ जनांप्रमाणें तो निष्काळजी नसतो. अन्य जन अज्ञानरूप निद्रेस वश झाले असतां ते सर्वदा जागृत राहून आपली उन्नति साधितात.

आपलें चित्त अनावर, चंचल आणि उच्छृंखल असतें. यास्तव त्याचें दमन करणें उचित होय. ज्याच्या चित्ताचें दमन झालेलें असतें त्यास खऱ्या सुखाचा अनुभव घडतो.

ज्याच्या चित्तांत दुर्बुद्धि वसत असते, तो आपल्या शत्रूशीं वैर करून अधिकच शत्रुत्व वाढवितो; आपणावर रागावणारावर उलट रागावून तो क्रोधाची अधिक वृद्धि करितो. ह्याप्रमाणें तो दुर्बुद्धीच्या योगानें अधिकाधिक अनर्थ जगांत वाढवितो.

मधुमक्षिका पुष्पाला कोणत्याही प्रकारें न दुखवितां किंवा त्याचा रंग व सुवास हीं न बिघडवितां त्यांतून मधु तेवढें ग्रहण करून नशी निघून जाते, तद्वत् ज्ञात्यानें या भूतलावर आयुर्मर्यादा आहे तोंपर्यंत वसति करून निघून जावें.

दुसरे कोठें चुकतात, किंवा कोणतीं कर्तव्यें करीत नाहींत हें ज्ञात्यानें पाहत बसूं नये; तर आपल्या हातून कोणतीं कर्तव्यें घडत आहेत व कोणतीं अद्यापि घडावयाचीं राहिलीं आहेत, हें मनःपूर्वक पाहून तदनुरूप स्ववर्तनाचें नियमन करावें.

पुष्पाचा बाह्य आकार कितीही सुंदर असला तरी तें सुगंधयुक्त नसल्यास जसें व्यर्थ होय, तद्वत् एकाद्या मनुष्याच्या ठायीं बोधपटुत्व असून जर तो स्वकृत बोधानुसार स्ववर्तन ठेवीत नाहीं तर त्याचा तो उत्तम बोध केवळ विफल होय. आतां ज्या पुष्पाची आकृति सुंदर असून जें सुगंध व सुरंग यांहीं युक्त असतें तें जसें आल्हादप्रद असतें, तद्वत् जो मनुष्य स्वतांच्या उपदेशानुसार स्ववर्तन ठेवण्यास अहर्निश झटत असतो त्याच्या मुखावाटे निघणारा सुबोध श्रोतृजनांच्या चित्तावर चांगला ठसतो.

पापकर्माचें फल प्राप्त झालें नसतें तोंपर्यंत मूर्खास त्यांत मोठें सुख आहे असें वाटतें; परंतु तें पापकर्म यथाकालीं फलद्रूप झालें ह्मणजे त्यास विपत्ति व दुःख हीं प्राप्त होऊन त्यांखालीं तो अगदीं दडपून जातो.

एकादा मनुष्य युद्धभूमीवर पराक्रम करून सहस्रावधि जनांवर विजय मिळवील. परंतु तो कांहीं मोठा विजयी नव्हे. तर जो स्वचित्ताचा जय करितो तो सर्वश्रेष्ठ विजयी होय.

मनुष्यानें पापाविषयीं बेदरकार राहूं नये. तें आपल्या चित्ताला सर्वस्वीं ग्रासणार नाहीं असें त्यानें मनांत मानूं नये. एक एक उदकबिंदु पडत राहिला तरी जसें पात्र कालेंकरून भरून जातें, तसें थोडथोडें दुष्कर्म करतां करतां मूर्खाचें चित्त सर्वस्वीं पापमग्न होतें.

जोंपर्यंत मनुष्याचें चित्त क्रोध, द्वेष व अज्ञान यांनीं सर्वदा दग्ध होत असतें, तोंपर्यंत त्यास आनंद व सुख हीं कशीं प्राप्त व्हावीं ! हे अज्ञानतमग्रस्त जनहो, तुह्मी ज्ञानप्रकाशाची कां बरें प्राप्ति करून घेत नाहीं ?

जो दुसऱ्यांस उपदेश करण्यास उद्युक्त होईल त्यानें प्रथमतः स्ववर्तन सुधरावें. ज्यानें स्वचित्ताचें दमन केलें असतें, त्याला स्वबोधबलेंकरून इतरांच्या चित्ताचें दमन करितां येईल. दुसऱ्यांस उपदेश करण्याचें काम फार सोपें आहे. परंतु स्वतांची सुधारणा करण्याचें काम महादुर्घट आहे.

एकादा मनुष्य पहिल्यानें प्रमत्त असून पुढें सत्त्वशील झाला असतां त्यामुळें अभ्रांतून बाहेर पडलेल्या चंद्राप्रमाणें तो जनांस प्रकाशप्रद होतो.

जो मनुष्य नीतिनियमाचें उल्लंघन करितो, सर्वदा असत्य भाषण करितो, परलोकप्राप्तीची अवहेलना करितो, त्याच्या हातून घडणार नाहीं असा एकही अनाचार नाहीं.

जे आपला द्वेष करितात त्यांचा आपण कदापि द्वेष करूं नये. द्वेषमत्सरादिकांनीं युक्त अशा ह्या जनांमध्यें आपण त्या वृत्तींपासून निर्मुक्त होत्साते नांदावें. तरच आपली ही जीवितयात्रा सुखानें होईल.

ऐहिक अनिष्ट गोष्टींच्या संबंधानें खेद व कष्ट पावणाऱ्या अशा ह्या जनांमध्यें आपण अखिन्न वृत्तीनें व कष्टांवांचून राहूं.

ऐहिक सुखविषयांच्या प्राप्तीसाठीं अहर्निश उद्योग करण्यांत चूर झालेल्या लोकांला जी दगदग सोसावी लागते तीपासून निर्मुक्त होत्साते आपण सुखानें राहूं. हे जन तृष्णावश होऊन सर्वदा चिंतातुर असतात. त्यांप्रमाणें आपण होऊं नये. तर तृष्णेचा उच्छेद करून निश्चिंत होत्साते आपण सुखानें नांदूं.

ऐहिक विषयांच्या ममत्वाचा त्याग करूं तरच आपण सुखाचे अधिकारी होऊं.

एका मनुष्यानें दुसऱ्यावर विजय मिळविला असतां त्या दुसऱ्याच्या मनांत विजयी मनुष्याविषयीं द्वेष उत्पन्न होतो. यास्तव कलह टाळून आपण सर्वदा शांतचित्त होऊं. जयापजयाची आपण कदापि परवा करूं नये.

अनिष्ट प्रकार पाहून उद्भवणारा क्रोध ज्याला आवरितां येतो, तोच ह्या देहरूप रथाचा खरा सारथी. इतरांच्या हातीं लगामा असल्या तरी त्या केवळ व्यर्थ होत.

मनुष्यानें क्रोधाविष्ट मनुष्यास दयेनें वश करावें; अपकार करणारास उपकारानें वश करावें; कृपण मनुष्यास औदार्यानें वश करावें; असत्य भाषण करणारास सत्यानें वश करावें.

सत्य बोलावें. क्रोधवश होऊं नये. आपल्यापाशीं अगदीं थोडें असलें तरी त्यांतून दुसऱ्यानें याचना केली असतां थोडेंसें द्यावें.

जे कर्तव्यकर्मापासून पराङ्मुख होतात, आणि असत्कर्मास प्रवृत्त होतात, जे अभिमानी व आळशी असतात, त्यांची भ्रांतावस्था उत्तरोत्तर वृद्धिच पावते.

अमुक मनुष्य हीन जातीचा किंवा उच्च जातीचा आहे हें, त्याचें जन्म कोणल्या जातींत झालें आहे हें पाहून, ठरवूं नये. तर त्याच्या हातून नीच कर्म घडत असल्यास त्याला हीन जातीचा ह्मणावें, व त्याच्या हातून सत्कर्म घडत असल्यास त्याला उच्च जातीचा ह्मणावें.

दुसऱ्या एका बोधसूत्रामध्यें पुढील प्रमाणें बोध केला आहे.

क्रोध, उन्माद, दुराग्रह, स्वमताभिमान, वंचकत्व, मत्सर, आत्मस्तुति, परनिंदा, गर्व, पिशुनत्व इत्यादि दुर्गुणांच्या योगानें मलिनता प्राप्त होते, मांसभक्षणानें प्राप्त होत नाहीं.

मांसमत्स्यभक्षणापासून निवृत्ति, दिगंबरवृत्ति, मुंडन, जटाधारण, मलिनवस्त्रपरिधान, होमहवन इत्यादिकांच्या योगानें भ्रांत जनांस पवित्रता प्राप्त होत नाहीं.

वेदाध्ययन, ब्राह्मणतर्पण, देवतातर्पण, शीतोष्णादिकांच्या योगानें देहदंडन करणें, किंवा अशाच दुसऱ्या तपश्चर्या अमरत्व प्राप्त होण्याकरितां करणें, यांपासून भ्रांत जनांस पवित्रता प्राप्त होत नाहीं.

ग्राम्यसुखलालसेपासून निवृत्त रहा. मनाचा सत्संकल्प सोडूं नका.

अपरिमित हास्यविनोदादिकांमध्यें आसक्त होऊं नका. नृपादिकांच्या अप्रयोजक कथा सांगण्यांत किंवा श्रवण करण्यांत कालाचा अपव्यय करूं नका. शोक, क्षोभ, वंचन, दंभ, लोभ, हेवा, द्वेष, कठोरत्व आणि अज्ञान यांपासून दूर रहाण्याचा प्रयत्न करा.

ऊठा, बसते रहा. स्वस्थ घोरत पडण्यांत काय फल आहे? शोकरूप बाणांनीं जे विव्हल झालेले असतात त्यांला कोठून निद्रा प्राप्त व्हावयाला? आलस्य व प्रमत्तता यांच्या योगानें चित्तास मलिनता प्राप्त होते.

ह्या सार्वत्रिक बोधाचा उल्लेख येथें पुरा करूं. हा असा नीतिबोध बौद्ध-ग्रंथांमध्यें पुष्कळच आहे. त्या सर्वांचें एकीकरण केलें असतां एक मोठा ग्रंथ होईल. असो; आतां बुद्धानें स्वधर्मानुयायी संसारी जनांकरितां जे नीतिनियम घालून ठेविले आहेत त्यांचें येथें साररूपानें कथन करितों.

बुद्धधर्मानुयायी संसारी जनांस बोध.

बुद्धानुयायी संसारी जनांनीं कोणत्या प्रकारें वर्तन करावें असें एका प्रसंगीं कोणीं विचारिल्यावरून बुद्धानें पुढीलप्रमाणें बोध केला:—

गृहस्थाश्रम्यानें कोणाही प्राण्याच्या जीविताचा नाश कदापि करूं नये, किंवा कोणाकडून तो करवूं नये; किंवा जे कोणी असलें हिंसाकर्म करण्यास प्रवृत्त होतील त्यांस आपली संमति देऊं नये. इतकेंच नव्हे तर त्यानें कोणाही प्राण्याला कदापि दुखवूं नये.

कधीं कोणाची चोरी करूं नये. जे कोणी इतरांच्या वित्तादिकांचा अपहार करितील त्यांच्या त्या दुष्कर्मास संमति देऊं नये.

व्यभिचारकर्म सर्वदा वर्जावें. हें कर्म अत्यंत घोर आहे असें समजावें. जो कोणी ह्या दुष्कर्मास प्रवृत्त होईल तो अग्निकुंडांत पतन पावला ह्मणून समजावें. ज्याला ब्रह्मचर्यव्रत पाळण्याचें सामर्थ्य नसेल त्यानें त्या व्रताचें व्यर्थ स्तोम माजवून व्यभिचारकर्मास प्रवृत्त होऊं नये.

राजदरबारीं किंवा न्यायकचेरींत साक्ष वगैरे देण्याचा प्रसंग आला

असतां कदापि असत्य बोलूं नये; किंवा खोटी साक्ष देण्याचें कोणास उत्तेजन वगैरे देऊं नये. सर्व प्रकारचा खोटसाळपणा टाकावा.

ज्याला सदाचरण करावयाचें आहे त्यानें मद्यपान कदापि करूं नये; किंवा दुसऱ्यांस कैफी मद्य पाजूं नये. त्याचप्रमाणें जे कोणी मद्यसेवन करीत असतील त्यांचें तें करणें पसंत ठरवूं नये. कारण मद्यपानाच्या योगानें उन्माद होऊन मनुष्य वेडा होतो. ज्याला मद्याचें व्यसन लागतें त्याच्या हातून अनन्वित कर्में घडतात. एक मद्यपी असला ह्मणजे त्याच्या संगतीनें दुसरे मद्यपी होतात. ह्याप्रमाणें मद्याच्या व्यसनाचा प्रसार होऊन मनुष्यजातीमध्यें दुष्कर्म, उन्मत्तता आणि अज्ञान यांची वृद्धि होते.

उपवसथनामक व्रत स्वशिष्यांनीं पाळावें असा बोध बुद्धानें एके दिवशीं केला, त्या प्रसंगीं त्यानें सदरीं सांगितलेल्या पांच आज्ञांचा उल्लेख करून आणखी दुसऱ्या तीन आज्ञा विहित केल्या. ह्या आठ आज्ञा येणेंप्रमाणें होतः—

१ प्राणनाश करूं नये.
२ चौर्यकर्म करूं नये.
३ असत्य भाषण करूं नये.
४ मद्यपान करूं नये.
५ व्यभिचारकर्म करूं नये.
६ रात्रीस अमेध्याहार करूं नये.
७ पुष्पमाला व सुगंधी द्रव्यें यांचें सेवन करूं नये.
८ नृत्य, गायन, वादन व नाट्य हीं ऐकूं किंवा पाहूं नयेत.

ह्या नियमांपैकीं पहिले पांच सर्व बौद्धमतानुयायी जनांनीं अवश्य पाळले पाहिजेत; आणि बाकीचे तीन ज्याच्यानें पाळवतील त्यानें पाळावे.

दुसऱ्या एका स्थळीं बुद्धानें बुद्धधर्मानुयायांस दहा गोष्टी पापरूप अतएव निषिद्ध आहेत असें ह्मटलें आहे. त्या दहा गोष्टी ह्या होतः—

प्राणनाश, चौर्य, व्यभिचार, असत्य, पिशुनता, अपशब्द, व्यर्थप्रलाप, लोभ, द्वेष आणि नास्तिक्य. ह्या पातकांच्या स्पष्टीकरणार्थ पुष्कळ ऊहापोह बुद्धधर्मग्रंथांत केला आहे. पहिलीं नऊ पातकें आहेत याविषयीं कोणाचाही वाद नाहीं; व त्यांचें स्वरूप सर्व नीतिशास्त्रज्ञांस विदितच आहे. तेव्हां त्यांबद्दल येथें विशेश लिहिण्याची आवश्यकता नाहीं. आतां नास्तिक्याविषयींचें स्पष्टीकरणमात्र बौद्धलोकांनीं कसें काय केलें आहे त्याचा उल्लेख येथें करितों. जे कोणी बुद्ध व त्यानें विहित केलेला धर्म यांविषयीं अश्रद्धा दर्शवितात, जे कोणी सदाचार व त्याचे परिणाम यांविषयीं अश्रद्धा प्रगट करितात, पुनर्जन्म व कृतकर्मानुसार प्राप्त होणाऱ्या भोगांविषयीं ज्यांच्या मनांत संशय असतो, त्यांला नास्तिक ह्मणावयाचें, असा बुद्धधर्माचा सिद्धांत आहे.

एके प्रसंगीं बुद्ध नित्यक्रमाप्रमाणें भिक्षा मागावयास चालला असतां त्याच्या दृष्टीस एक गृहस्थ पडला. तो स्नान करून ओल्या वस्त्रांनिशीं हात जोडून उभा राहिला; आणि त्यानें चार दिशांला व खमध्य आणि अधोबिंदु यांला नमन केलें. बुद्धानें त्याची ती कृति पाहून त्याला असें करण्याचें प्रयोजन विचारिलें. त्या गृहस्थानें उत्तर केलें: 'मजवर कांहीं अनिष्टापात होऊं नये ह्मणून माझ्या पितरांचें ह्याप्रमाणें मी स्तवन करीत असतों. ह्या सहाही दिशांकडून मजवर अनिष्ट प्रसंग येऊं नयेत ह्मणून मी हें असें सहा दिशांला नमन करीत असतों. हें ऐकून बुद्धानें त्याला असा बोध केला कीं, ह्या सहाही दिशांकडून तुला आनिष्ट प्राप्त होऊंनये असें वाटत असल्यास तुझ्या सभोंवतालील मनुष्यांशीं त्वां नीतीनें वर्तावें. पूर्वेस नमन करण्याऐवजीं त्वां आपल्या मातापितरांशीं खऱ्या पुत्रधर्मानें वर्तावें; दक्षिणदिशेस नमन करण्याऐवजीं आपल्या गुरूशीं शिष्यधर्मानें वर्तावें; पश्चिम दिशेस नमन करण्याऐवजीं आपल्या बायकामुलांसंबंधाचीं आपलीं कर्तव्यें करावीं; उत्तर दिशेस नमन करण्याऐवजीं आपल्या इष्टमित्रांसंबंधाचीं कर्तव्यें बजवावीं; खमध्यास नमन

करण्याऐवजीं जे कोणी ब्राह्मण किंवा श्रमण धर्मपरायण असतील त्यांच्याशीं योग्य रीतीनें वर्तावें; अधोबिंदूस नमन करण्याऐवजीं आपल्या सेवक व आश्रित जनांच्या संबंधाचीं कर्तव्यें करण्यास चुकूं नये.

ह्याप्रमाणें त्या गृहस्थास बोध करून बुद्ध परत विहारांत आल्यावर ह्या सहा प्रकारच्या कर्तव्यांचा उपदेश त्यानें आपल्या गृहस्थाश्रमी शिष्यांस येणेंप्रमाणें केलाः—

१ मातापितरें व बालकें यांचीं कर्तव्यें.

मातापितरांचीं कर्तव्यें—१ मातापितरांनीं आपल्या बालकांस दुराचारास प्रवृत्त होऊं देऊं नये. २ त्यांच्या ठायीं सदाचारप्रवृत्ति उत्पन्न होईल असें त्यांस शिक्षण द्यावें. ३ त्यांस उपयुक्त कला व विद्या शिकवाव्या. ४ त्यांचा यथाकालीं विवाहसंबंध जुळवून द्यावा. ५ स्वार्जित वित्ताचा लाभ त्यांस होईल अशी तरतूद करावी.

बालकांचीं कर्तव्यें—१ बालकांनीं आपल्या मातापितरांचा प्रतिपाल करावा, कारण त्यांनीं त्यांचें लहानपणापासून संगोपन केलेलें असतें. २ बालकांनीं आपल्या मातापितरांसंबंधाचीं सर्व कर्तव्यें मनापासून करावीं. ३ त्यांनीं आपल्या मातापितरांच्या वित्ताचें रक्षण करावें. ४ त्यांचे आपण योग्य वंशज आहों असें स्वतांच्या आचरणानें त्यांनीं दाखवावें. ५ तीं गत झाल्यावर त्यांचें स्मरण प्रेमपूर्वक व आदरपूर्वक राखावें.

२ गुरुशिष्यांचीं कर्तव्यें.

शिष्यांचीं कर्तव्यें—१ शिष्यांनीं गुरु दृष्टीस पडले असतां उठून उभें रहावें. २ त्यांची परिचर्या करावी. ३ त्यांची आज्ञा पाळावी. ४ त्यांस लागेल ती वस्तु पुरवावी. ५ त्यांनीं केलेला बोध लक्षपूर्वक श्रवण करावा.

गुरूंचीं कर्तव्यें—जेवढें कांहीं चांगलें असेल तेवढें सारें गुरूंनीं स्वशिष्यांस शिकवावें. २ प्राप्त ज्ञानाची उपस्थिति त्यांस चांगली राहील्सें करावें. ३ नाना विद्या आणि कला त्यांस पढवाव्या. ४ त्यांच्या स्ने-

ह्यांकडे आणि इष्टमित्रांकडे त्यांची तारीफ करावी. ५ त्यांच्यावर कोणतेंही संकट न येईलसें करावें.

३ पतिपत्नींचीं कर्तव्यें.

पतीचीं कर्तव्यें— १ पतीनें आपल्या पत्नीशीं आदरपूर्वक वर्तावें. २ तिजवर त्यानें माया करावी. ३ तिजशीं एकपत्नीव्रतानें वर्तावें. ४ अन्य जन तिचा मान ठेवितील असें करावें. ५ तीला योग्य वस्त्राभरणें द्यावीं.

पत्नीचीं कर्तव्यें— १ पत्नीनें आपल्या पतीची गृहव्यवस्था योग्य प्रकारें ठेवावी. २ त्याच्या इष्टमित्रांचा परामर्ष चांगल्या प्रकारें करावा. ३ त्याच्याशीं पतिव्रताधर्मानें वर्तावें. ४ त्यानें मिळवून आणलेल्या द्रव्याचा विनियोग काटकसरीनें करावा. ५ तिला जीं जीं गृहकृत्यें करावयाचीं असतात, तीं तिनें कुशलतेनें आणि उत्साहानें करावीं.

४ मित्र व सोबती यांचीं कर्तव्यें.

थोर पदवीच्या पुरुषांचीं कर्तव्यें— १ थोर पदवीच्या पुरुषानें आपल्या मित्रांस वारंवार पारितोषिकें व नजराणे देऊन साहाय्य करावें. २ त्यानें त्यांच्याशीं मोठ्या अदबीनें भाषण करावें. ३ त्यांच्या कल्याणासाठीं झटावें. ४ ते आपल्या बरोबरीचे आहेत असें समजावें. ५ आपल्या ऐश्वर्याचे त्यांस विभागी करावें.

अन्य जनांचीं कर्तव्यें— १ अन्य जनांनीं आपल्या थोर पदवीच्या मित्राकडून एकादें भलतेंच काम गैरसावधपणामुळें होऊं लागलें असतां त्याचें त्यापासून निवारण करावें. २ तो स्ववित्ताविषयीं बेफिकीर असला तरी त्याच्या वित्ताचा नाश होऊं देऊं नये. ३ त्याच्यावर एकादें संकट आलें असतां तो त्यांत न सांपडेल असें करावें. ४ त्याच्यावर एकादी महाविपत्ति आली असतां त्यास सहसा सोडून जाऊं नये. ५ त्याच्या कुटुंबांतील मनुष्यांवर प्रीति करावी.

५ धनी व सेवक यांचीं कर्तव्यें.

धन्यांचीं कर्तव्यें— १ त्यांच्या मगदुरा प्रमाणें त्यांस कामें बे-

मून द्यावीं. २ त्यांस योग्य वेतन व अन्न हीं द्यावीं. ३ ते आजारी झाले असतां त्यांची जोपासना करावी. ४ घरांत उत्तम पक्वान्नें केलीं असतां तीं त्यांस यथेच्छ खाऊं द्यावीं. ५ त्यांला कधींकधीं सुटीचा दिवस द्यावा.

सेवकांचीं कर्तव्यें.— १ धन्याला पाहून सेवकांनीं उठून उभें रहावें. २ धनी निजल्यावर त्यांनीं निजावें. ३ धन्याकडून जें कांहीं मिळेल त्यांत त्यांनीं संतुष्ट रहावें. ४ धन्याचें काम त्यांनीं उत्साहानें व बरोबर करावें. ५ त्यांनीं त्याच्याशीं आदरपूर्वक बोलावें.

६ गृहस्थ व धर्मपरायण जन यांचीं कर्तव्यें.

गृहस्थांचीं कर्तव्यें— १ सद्गृहस्थांनीं धर्मपरायण जनांशीं मोठ्या भक्तीनें वर्तन करावें. २ त्यांच्याशीं मोठ्या आदरशीलतेनें बोलावें. ३ त्यांच्याविषयीं मनांत पूज्यत्वबुद्धि वसूं द्यावी. ४ ते आपल्या घरीं आले असतां त्यांचा यथोचित आदरमान करावा. ५ त्यांला ज्या कांहीं ऐहिक वस्तूंची गरज लागेल त्या त्यांला अवश्य पुरवाव्या.

धर्मपरायण जनांचीं कर्तव्यें— १ धर्मपरायण जनांनीं संसारी जनांला दुराचारापासून निवृत्त करावें. २ त्यांला योग्य उपदेश करून सदाचारी करण्यास झटावें. ३ त्यांजवर माया करावी. ४ त्यांला वारंवार धर्मबोध करावा. ५ त्यांच्या संशयांचा परिहार करावा. ६ त्यांस स्वर्गाचा मार्ग दाखवून द्यावा.

ह्याप्रमाणें बुद्धानें आपल्या शिष्यांस ह्मणून जो बोध केला आहे, तो सर्वांला मान्य होण्यासारखा असून तदनुसार वर्तन केल्यानें इहलोकीं सौख्य व कीर्ति यांचा लाभ अवश्य होणारा आहे.

येथपर्यंत जें विवेचन केलें आहे त्यावरून वाचकांच्या लक्षांत हें येण्यासारखें आहे कीं, बुद्धानें आर्यधर्मांत जे भोळवटपणाचे आणि व अप्रयोजक प्रकार माजले होते, ते निषिद्ध ठरविले, किंवा त्यांकडे दुर्लक्ष केलें, आणि त्यांत जे नीतिसिद्धांत व सत्य गोष्टी सांगितल्या आहेत, त्यांचें स्वरूप उज्ज्वल करून व त्यांत योग्य तेवढी भर घालून त्यांचा जनांस

आमरण बोध केला. बुद्धाच्या एकंदर बोधाचें सार मिळून इतकेंच आहे कीं, मनुष्यांनीं योग्य, सत्य व कल्याणप्रद असें ज्ञान प्राप्त करून घेऊन तदनुसार वर्तन करण्याचा दृढ संकल्प करावा, आणि कष्टेंकरून मनोनिग्रह करण्यास झटावें; आणि एकंदर प्राणीमात्रावर दया करावी व त्यांस स्वशक्त्यनुसार साहाय्य करण्यास सर्वदा तत्पर असावें. असें केल्यानें मनुष्यास परमसौख्य लाभण्यासारखें असून त्याच्या जीविताचें सार्थक्य ह्यांतच आहे.

येथवर बुद्धकृत बोधाच्या दोन अंगांचें निरूपण संक्षेपतः केलें. आतां त्याचें तिसरें अंग जें त्याच्या धर्माची दीक्षा घेऊन भिक्षुवेश धारण करणाऱ्यांसाठीं विहित केलेल्या आचरणनियमांचें, त्याचा येथें उल्लेख करणें क्रमसिद्ध आहे खरें. तथापि हे धर्माचरणनियम सार्वत्रिक हिताचे किंवा सर्व लोकांनीं पाळण्यासारखे नसल्यामुळें त्यांचें येथें सार दिलें नाहीं तरी चालेल असें वाटल्यावरून तो भाग वगळला आहे. तरी हा त्याचा बोध कोणत्या प्रकारचा होता हें जाणण्याची ज्यांला इच्छा होईल त्यांनीं मागें धर्मसंस्थापनाप्रकरणांत जें ह्या बोधाचें थोडेंसें दिग्दर्शन केलें आहे तें, व अंतकाळीं त्यानें आपल्या शिष्यांस केलेल्या बोधाचें जें सार मागल्या भागांत दिलें आहे तें पहावें.

भाग दहावा.

बुद्धधर्मप्रसाराचा इतिहास.

बुद्ध आणि त्याचे शिष्य ज्या प्रांतांतून धर्मबोध करीत हिंडत असत, व वर्षाकाळीं ज्या नगरासन्निध विहारांमध्यें रहात असत, त्यांच्या नांवांवरून पाहतां बुद्धाच्या हयातींत त्याच्या धर्माचे अनुयायी हिंदुस्थानाच्या पूर्वेकडील प्रांतांतच विशेषेंकरून झाले होते, असें दिसतें. मुख्यत्वेंकरून काशी, कोसल आणि मगध ह्याच प्रांतांत त्याच्या धर्माचा प्रसार पुष्कळ झाला होता. शिवाय अयोध्या व बहार ह्या प्रांतांतही त्याचे अनुयायी पुष्कळ झाले होते. आतां कांहीं ग्रंथांच्या आधारावरून असें कळतें कीं, बुद्धाचे शिष्य पश्चिमेकडील मुलखांतही धर्मबोध करीत वेळोवेळां हिंडत असत. बुद्धाच्या अनुयायांसाठीं मगध व कोसल ह्या प्रांतांतील बहुतेक मुख्य नगरांजवळ आणि श्रावस्ती (साहेतमाहेत) व राजगृह (राजघर) ह्या राजधानींच्या नगरांजवळ विहार बांधून दिले होते. स्वतः बुद्ध ह्या नगरांजवळील विहारांत कधींकधीं येऊन रहात असे. बुद्धाचें देहावसान झाल्यावर त्याच्या शिष्यांनीं स्वगुरूचा धर्मोपदेशक्रम सतत चालविला होता. पण बुद्धानंतर त्यांच्या धर्माचा प्रसार हिंदुस्थानांतील आणखी कोणकोणत्या प्रांतांत झाला तें कळत नाहीं.

बुद्धाच्या अनुयायांनीं त्याच्या पश्चात् तीन भिक्षुमंडळें जमविल्याची हकीकत मागल्या भागाच्या प्रारंभीं दिलीच आहे. ह्यांपैकीं तिसरें मंडळ अशोकराजानें भरविलें होतें असें तेथें सांगितलें आहे. ह्या मंडळानंतर अशोक राजानें दूरदूरच्या देशांत धर्मोपदेशक पाठवून बुद्धधर्माच्या प्रसारास पुष्कळ साहाय्य केलें. ह्या धर्माचा आज जो इतका प्रसार झाला आहे त्याचें मुख्य कारण ह्या राजाचा व कनिष्क नामक राजाचा ह्या धर्मास पूर्ण आश्रय मिळाला हें होय.

अशोकराजा इसवी सनापूर्वी २६० सालाच्या सुमारास मगधदेशाच्या गादीवर बसला. हा चंद्रगुप्तनामक राजाचा नातू होता. शिकंदर बादशाहानें इसवी सनापूर्वी ३२७ वे वर्षी हिंदुस्थानावर स्वारी केली त्या वेळीं जे हिंदुराजे त्याच्याशीं युद्धसंग्राम करावयास गेले होते, त्यांमध्यें हा अशोकाचा आजा चंद्रगुप्त प्रमुख होता. ह्यानें मगध देशाचें राज्य नंदाचा पराभव करून घेतलें. ह्या नंदानें हें मगधदेशाचें राज्य बिंबसारराजाच्या वंशजांकडून बळकाविलें होतें.

चंद्रगुप्त किंवा त्याचा पुत्र बिंदुसार हे बुद्धधर्मानुयायी नव्हते. परंतु अशोकानें ह्या धर्माचा स्वीकार करून त्यांतील उपदेशाप्रमाणें आपलें वर्तन आमरण ठेविलें. ह्यामुळें त्याच्या राज्यांतील एकंदर लोक सुखी झाले. ह्या राजाचा अंमल पुष्कळ प्रांतांवर होऊन तो हिंदुस्थानचा सार्वभौम राजा आहे अशी त्याची ख्याति दूरदूरच्या देशांत पसरली. पश्चिमेस रशिया देशांतील वोलगानदीपासून तों पूर्वेस जपानापर्यंत आणि उत्तरेस सैबिरियादेशापासून तों दक्षिणेस सिंहलद्वीपापर्यंत असलेल्या एकंदर मुलखांत त्याची कीर्ति पसरली होती.

ह्याच्या वेळीं कित्येक लबाड लोक भिक्षुवेश धारण करून आम्ही बुद्धाचे अनुयायी आहों असें सांगत फिरत, आणि जनांस वाटेल तो स्वकपोलकल्पित धर्मबोध करीत. ह्यामुळें मूळधर्माच्या शुद्ध स्वरूपांत पुष्कळ घोटाळा होण्याची भीति उत्पन्न झाली. हा घोटाळा दूर करून सत्य धर्माचें शुद्ध स्वरूप कायम करावें असें मनांत आणून अशोकानें इ० स० पूर्वी २४२ वे वर्षी पूर्वोक्त तिसरें धर्ममंडळ पाटणा येथें भरविलें. ह्या वेळीं एक हजार भिक्षु एकवट होऊन त्यांनीं सर्व धर्मग्रंथांचें पुनः पठन करून पाठभेद व इतर व्यंगें नाहींतशीं करून त्यांस कायमचें स्वरूप दिलें. हें धर्ममंडळ नऊ महिने बसलें होतें. येथून पुढें बुद्धधर्मग्रंथांत ह्मणण्यासारखा फेरफार झाला नाहीं. शिवाय अशोकानें हें मंडळ भरण्या पूर्वी व नंतर अनेक शासनें काढून त्यांत बुद्धधर्माच्या

मुख्यमुख्य सिद्धांतांचें निरूपण करून तीं आपल्या साम्राज्यांत चोहों-कडे शिलांवर कोरलीं. वायव्येस पेशावरापलीकडील युसफझाईच्या दरीविपासून पश्चिमेस काठेवाडापर्यंत, आणि नागपूर व मध्यप्रांत यांपासून पूर्वेस ओरिसापर्यंत हे शिलालेख आढळतात. आजपर्यंत हे अशोकानें कोरविलेले शिलालेख चाळीस सांपडले आहेत. त्यां पैकीं तेरा मोठ्या विशाल शिलांवर कोरिले आहेत, सतरा गुहांत कोरिले आहेत, आणि दहा स्तंभांवर कोरले आहेत. अशोकानें असे एकंदर ८४००० शिला-लेख स्तंभादिकांवर कोरले होते असें ह्मणतात.

सदरीं निर्दिष्ट केलेलें मंडळ भरल्यानंतर अशोकानें कांहीं कामगार बुद्धधर्माचें स्वरूप शुद्ध राखण्यासाठीं व त्या धर्माच्या प्रसारास साहाय्य करण्यासाठीं नेमिलें. ह्या धर्मखात्यावर एक मुख्य अमात्य नेमून त्याच्या हातीं सर्व व्यवस्था दिली. त्याचें कर्तव्य धर्मप्रसार करण्याचें असून ज्या लोकांमध्यें धर्मप्रसारक नातील त्यांची ऐहिक स्थिति सुधरण्याचे उपाय योजण्याचें होतें. उत्तरेपासून तों तहत सिंव्हलद्वीपापर्यंत एकंदर रस्त्यांच्या बाजूंवर अशोकानें वृक्ष लावविले आणि विहिरी व तळीं खणविलीं. त्यानें मनुष्यांस व प्राण्यांस औषधोपचारांच्या सोई जागो जागीं करविल्या. लोकांच्या घरगुती आचरणावर व लौकिक व्यवहारावर नजर ठेवण्याकरितां व स्त्रिया आणि तरुण जन यांमध्यें ज्ञानाचा प्रसार करण्याकरितां त्यानें कामगार नेमिले.

अशोकानें बुद्धधर्म प्रसारासंबंधानें जीं शासनें काढिलीं आहेत, त्यांमध्यें त्यानें धर्मप्रसारकांस निक्षून सांगितलें आहे कीं, त्यांनीं स्व-धर्मप्रसार केवळ शांततेच्या उपायांनीं करावा. लोकांवर जुलूम असा सहसा करूं नये. आपल्या धर्माचीं तत्त्वें लोकांस पुनःपुनः नीट समजून सांगून त्यांचीं मनें वळवावीं. भिन्न मताच्या लोकांचा तिरस्कार किंवा अवहेलना कदापि करूं नये. आपलें काय मत आहे तें शांतपणें व कोणास राग न येईल अशा रीतीनें समजून सांगावें. ह्या अशा सौम्य

उपायांनीं स्वधर्मप्रसार करण्याची स्पष्ट सूचना सर्व धर्मप्रसारकांस केल्यामुळें त्याच्या जोरावर कोणाही धर्मप्रसारकाला अन्य धर्माच्या लोकांवर जुलूमजबरी करण्याचें धैर्य झालें नाहीं. शिवाय स्वतः बुद्धानेंही स्वशिष्यांस असाच बोध केला होता. ह्या कारणास्तव बुद्धधर्माच्या अनुयायांचे स्वधर्मप्रसारार्थ आजपर्यंत जे प्रयत्न होत आले आहेत ते असेच शांततेचे व सौम्य आहेत.

अशोकानें आपल्या साम्राज्यामध्यें चोहोंकडे जीं शासनें शिलादिकांवर कोरविलीं होतीं ह्मणून वरती सांगितलें आहे, त्यांतल्या चौदा शासनांमध्यें कोणकोणत्या गोष्टींचा उल्लेख केला आहे तें एका युरोपियन पंडितानें साररूपानें सांगितलें आहे. त्याचा येथें अनुवाद केल्यानें अशोकानें बुद्धधर्मप्रसारास कोणत्याप्रकारें साहाय्य केलें तें वाचकांस कळून येईल. ह्या गोष्टी येणेंप्रमाणें आहेतः—

१ कोणत्याही प्राण्याचा यज्ञाप्रीत्यर्थ किंवा खाण्यासाठीं वध करण्याची मनाई.

२ मनुष्यांस आणि पशूंस औषधोपचारांचें साहाय्य मिळण्याविषयींची व्यवस्था.

३ प्रति पांच वर्षांनीं बुद्धधर्मानुयायी जनांची मानसिक स्थिति कशी काय आहे तें पाहणें, आणि धर्माच्या मुख्य मुख्य नीतिसिद्धांतांची त्यांस सुनावणी करणें.

४ प्रजाजनांच्या पूर्वीच्या स्थितीची अशोकाच्या वेळच्या स्थितीशीं तुलना.

५ निरनिराळ्या देशांत जाऊन तेथल्या लोकांस धर्मबोध करून स्वधर्मबोधाची दीक्षा देण्याकरितां धर्मप्रसारकांची योजना; आणि कोणकोणत्या देशांत त्यांस पाठवावयाचें त्यांचीं नावें.

६ प्रजाजन सदाचरण करितात कीं नाहीं तें पाहून राजास वारंवार कळविण्यासाठीं कामगारांची नेमणूक.

७ आपल्या प्रजाजनांचा सर्वांचा एकच धर्म व्हावा, आणि परस्परांमधील उच्चनीच भाव नाहींसा होऊन सर्वांची समान योग्यता व्हावी अशा इच्छेचें प्रदर्शन.

८ मागल्या राजांच्या ग्राम्यविषयासक्तीशीं अशोक राजाच्या पवित्राचरणाची तुलना.

९ नित्याचरणानें वास्तविक सुखाची प्राप्ति होण्यासारखी असून स्वर्गसुखाची देखील सिद्धि नित्याचरणानेंच व्हावयाची असा मोठ्या कळकळीचा बोध.

१० ऐहिक नश्वर वैभवाची असारता लक्षांत आणून अशोक भावी शाश्वत सौख्याची अपेक्षा करितो या गोष्टीचा उल्लेख.

११ जनांस सत्यधर्मपरायण व सदाचरणसंपन्न करणें यासारखें पुण्यप्रद परोपकारकृत्य दुसरें कोणतेंही नाहीं, ह्या सिद्धांताचें प्रतिपादन.

१२ अश्रद्धावान् लोकांस उपदेश.

१३ या शासनाचा पुरा अर्थ कळत नाहीं. हें केवळ अंशरूपानें आहे.

१४ पूर्वीच्या सर्व शासनांचा सारांश.

पूर्वोक्त भिक्षुमंडळ भरविल्या नंतर अशोकानें ज्या निरनिराळ्या देशांत धर्मप्रसारक पाठविले त्यांचीं नांवें एका ग्रंथांत दिलीं आहेत, तीं अशीं: काश्मीर, गांधार, महीस (म्हैसूर), वनवास (राजपुताना), अपरांतक (पंजाबाचा पश्चिमेकडील भाग , महाराष्ट्र, यवनलोक (बाक्ट्रिया आणि ग्रीक लोकांचीं राज्यें), हिमवंत (हिमालयाच्या पलीकडले प्रांत), सुवर्णभूमि (ब्रह्मदेश), व लंका. एका शासनामध्यें असें सांगितलें आहे कीं, चोल (मद्रासेकडील प्रांत), पांड्य (मदुरा), सत्यपुरा (सातपुडापर्वताच्या आसपासचे मुलूख), केरळ (त्रावणकोर), सिंहलद्वीप आणि सिरिआच्या ॲन्टिओकसनामक राजाच्या अंमलांतील मुलूख इत्यादि देशांतले राजे अशोकाच्या आज्ञा शिरसावंद्य मानून तदनुसार आपल्या मुलखांची व्यवस्था ठेवीत. दुस-

ऱ्या एका शासनामध्यें अशोक असें प्रसिद्ध करितो कीं, त्यानें सिरिआ, इजिप्त, मासिडोनिया, एपिरॉस, आणि सिरीन अशा पांच ग्रीक राष्ट्रांमध्यें आपले वकील पाठविले होते.

अशोकानें आपला पुत्र महिंद यास बरोबर पुष्कळ धर्मप्रसारक देऊन इ० स० पूर्वी २४२ वे वर्षी सिंहलद्वीपास पाठविलें. ह्या महिंदाचा आणि त्या बेटांतला त्या काळचा राजा टिस्सा याचा धर्मसंबंधी विषयावर झालेला संवाद ग्रंथरूपानें आज उपलब्ध आहे. महिंदाच्या मागून त्याची बहीण बरोबर पुष्कळ भिक्षुणींचा मेळा घेऊन ह्या बेटांत गेली. ह्या दोघां बंधुभगिनींनीं तेथें स्वसंमत धर्माचा पुष्कळ प्रासार केला. पाटना येथील धर्ममंडळानें निश्चित केलेल्या धर्मग्रंथांचें अशोकानें मागधी भाषेंत भाषांतर करविलें. हे मागधीभाषेंतील ग्रंथ महिंदानें सिंव्हलद्वीपास नेले असा इतिहास आहे. ह्या वेळेपासून आजपर्यंत सिंव्हलद्वीपांत बुद्धधर्म चालू आहे. दुसऱ्या धर्ममंडळाच्या वेळीं बुद्धधर्मांत दुफळी होऊन जे दोन पंथ झाले ह्मणून मागें सांगितलें आहे, त्यांतल्या एका पंथास अशोकाचें साहाय्य मिळून तो शेवटीं सिंव्हलद्वीपांत वर सांगितल्याप्रमाणें जाऊन आजपर्यंत कायम राहिला आहे. ह्या पंथाच्या बौद्धांस दक्षिणेकडील बौद्ध ह्मणतात. असें सांगतात कीं, बौद्धधर्माच्या त्रिपिटकांच्या लेखी प्रती सिंव्हलद्वीपामध्यें इ० स० पूर्वी ८८ सालीं पाली भाषेमध्यें केल्या; आणि पुढें इ० स० ६४० च्या सुमारास बुद्धघोषनामक एका महाविद्वान् बौद्धानें ह्या धर्मग्रंथांवर टीका केल्या. त्या दक्षिणेकडील सर्व बौद्धांस मान्य आहेत. हा बुद्धघोष मूळचा मगधदेशांत रहाणारा ब्राह्मण असून पुढें त्यानें बुद्धधर्म स्वीकारून सिंव्हलद्वीपास प्रयाण केलें. तेथें त्याला राजाश्रय मिळून त्यानें पूर्वोक्त टीका लिहिण्याचें काम दीर्घ काळ परिश्रम करून शेवटास नेलें. हा बुद्धघोष पुढें इ० स० ६९० त दुसऱ्या कांहीं उपदेशकांसहवर्तमान ब्रह्मदेशास गेला, आणि तेथें त्यानें बुद्धधर्माचा पुष्कळ प्रसार केला. ह्यापूर्वी पाट-

नायेथील मंडळानंतर कांहीं धर्मप्रसारक ह्या देशांत गेले असून त्यांनीं पेगू प्रांतांत स्वधर्मप्रसार केला होता असें ब्रह्मदेशाच्या प्राचीन दंतकथांवरून कळतें; शिवाय ते तेथें अशोकाच्या वेळीं गेले होते. याचा पुरावा तेथल्या कांहीं स्थळांवरून ही मिळतो.

सयामदेशांत बुद्धधर्माचा प्रसार इ० स० ६३८ त झाला. ह्याच सुमारास जावाबेटामध्यें बुद्धधर्मप्रसारक थेट हिंदुस्थानांतून गेले असून त्यांनीं तेथें स्वधर्मप्रसार केला. ह्या बेटांतून पुढें हा धर्म बाली व सुमात्रा ह्या बेटांत प्रसार पावला असें ह्मणतात.

ह्याप्रमाणें बुद्धधर्माच्या दक्षिणे कडील पंथाचा प्रसार हिंदीमहासागरांतील बेटांमध्यें व ब्रह्मदेश व सयाम ह्या देशांमध्यें झाला. आतां उत्तरेकडील पंथाचा प्रसार कोठें कोठें झाला तें थोडक्यांत पाहूं. उत्तरेकडील बुद्धधर्मपंथाचा प्रसार इसवी सनापूर्वी दुसऱ्या शतकामध्यें हिंदुस्थानाच्या वायव्येकडील भागांत पुष्कळ झाला होता. काश्मीरचा राजा पुष्पमित्र ह्यानें ह्या बौद्धपंथाच्या लोकांचा पुष्कळ छळ मांडिला असतां मेनन्दर (मिलिंद) नांवाच्या एका ग्रीक राजानें पुष्पमित्राचा पुत्र अग्निमित्र, जो आपल्या बापाच्या मागून गादीवर बसला होता, त्याच्याशीं भागीरथीच्या तीरीं सामना करून त्याचा मोड केला (इ० स० पूर्वी १५०), आणि आपली सत्ता भागीरथीच्या कांठच्या बऱ्याच मुलखांवर बसविली. ह्याप्रमाणें परद्वीपस्थ राजाच्या सत्तेंत उत्तरेकडील बौद्ध गेले तरी त्यापासून त्यांस कांहींएक अपाय घडला नाहीं. ह्या ग्रीक लोकांच्या मिलिंदराजाशीं नागसेननामक एका विद्वान् बौद्धानें वाद करून त्यास बुद्धधर्मास अनुकूळ करून घेतलें. हा त्यांचा वाद ग्रंथरूपानें आज उपलब्ध आहे. मिलिंदराजाचा अंमल त्या वेळीं हिंदुस्थानाच्या वायव्येकडील बहुतेक प्रांत व पंजाब आणि त्याच्या पलीकडील प्रांत यांवर होता. तेव्हां अर्थात् ह्या प्रांतांत उत्तरेकडील बौद्धांस आपला धर्म पसरण्यास पुष्कळ साधलें.

दक्षिणेकडील **बौद्धांस** जसें अशोकाचें पाठबळ मिळून त्यांच्या पंथाचा चोहोंकडे प्रसार झाला, तसेंच उत्तरेकडील **बौद्धांस शकांच्या कनिष्कनामक** राजाचें साहाय्य मिळालें. सदरील **ग्रीक** लोकांचें राज्य बुडवून **शकांनीं** आपली सत्ता तेथें स्थापित केली तेव्हां ह्या **शकांच्या** राजांनीं **बुद्धधर्माचा** स्वीकार केला. ह्या **शकांचा कनिष्क** हा महाप्रतापी राजा होय. ह्यानें **काश्मीर, राजपुताना, पंजाब, गुजराथ, सिंध,** वगैरे **हिंदुस्थानांतील** प्रांत आणि **काबूल, यार्कंद, खोकान** वगैरे **मध्यएशियांतील** प्रांत यांवर आपला अंमल बसविला होता. हा **कनिष्क** कट्टा **बुद्धधर्माभिमानी** असल्या कारणानें त्याच्या साहाय्यानें त्याच्या विस्तीर्ण राज्यामध्यें **बुद्धधर्मप्रसारकांस** स्वधर्मप्रसार करण्यास उत्तेजन आलें. ह्या **कनिष्कानें** एक भिक्षुमंडळ भरविलें. ह्या मंडळास उत्तरेकडील **बौद्धपंथाचे** ९०० भिक्षु जमले होते. ह्या मंडळांत त्यांनीं मूळग्रंथांत कांहीं विशेष फेरफार केले नाहींत. मात्र तीन मुख्य ग्रंथांवर टीका तयार केल्या. हें **बुद्धधर्मानुयायांचें** शेवटलें धर्ममंडळ होय. हें इ० स० ४० या वर्षी भरलें. ह्या मंडळानंतर उत्तरेकडील **बौद्धांचा** पंथ मूळ **बुद्धधर्माहून** हळूहळू भिन्नत्व पावत गेला.

वरती सांगितलें आहेच कीं, **कनिष्कराजाचा** पूर्ण आश्रय मिळाल्यामुळें उत्तरेकडील **बौद्धांनीं** आपल्या धर्माचा प्रसार त्याच्या विस्तीर्ण राज्यांत चोहोंकडे केला.

इसवी सनापूर्वी दुसऱ्या शतकामध्यें **काश्मिराहून** कांहीं **बुद्धधर्मप्रसारकांनीं बुद्धधर्मग्रंथ चीनच्या** बादशहापाशीं नेले. इ० स० ६२ त **चीनच्या** गादीवर जो बादशहा होता त्यानें आणखी कांहीं **बुद्धधर्माचे** ग्रंथ मिळवून नेले. ह्या वेळापासून पुढें **बुद्धधर्माचा** प्रसार **चीनदेशांत** झपाट्यानें झाला; आणि चवथ्या शतकामध्यें **चिनीराष्ट्राचा** हा मुख्यधर्म होऊन बसला.

चीनदेशांतून बुद्धधर्माचा प्रवेश **कोरिआप्रांतांत** इ० स० ३७२ त

झाला; आणि कोरिआंतून तो इ० स० ५५२ त जपानामध्यें प्रसार पावला. चवथ्या व पांचव्या शतकांमध्यें कोचिनचीन, फोर्मोसा, मोंगोलिआ इत्यादि प्रांतांत बुद्धधर्म चिनांतून गेला; आणि काबुलाहून गेलेल्या धर्मप्रसारकांनीं तो यार्कंद, बाल्क, बोखारा वगैरे ठिकाणीं प्रसृत केला.

नेपाळदेशामध्यें बुद्धधर्माचा सार्वत्रिक प्रसार सहाव्या शतकामध्यें झाला. परंतु ह्या देशांत ह्या धर्माचा प्रवेश पूर्वींच झाला होता असें ह्मणण्यास पुष्कळ आधार आहे. त्याचप्रमाणें तिबेतामध्यें तो ह्याच सुमारास प्रसार पावून इ० स० ६३२ त त्या देशाच्या राजानें आपले वकील हिंदुस्थानांतून बुद्धधर्मग्रंथ आणावयास पाठविले होते. एकंदरींत पाहतां ह्या उत्तरेकडील बुद्धधर्मपंथाचा प्रसार पश्चिमेस कास्पिअन समुद्रापासून तों पूर्वेस जपानापर्यंत झाला होता.

येथपर्यंत बुद्धधर्मप्रसारासंबंधानें जी हकीकत दिली आहे तीं साधार आहे. हीशिवाय आणखी दुसऱ्या मुलखांत ह्या धर्माचा प्रवेश झाल्याच्या कांहीं खाणाखुणा सांपडतात. परंतु त्या संबंधाचा ऐतिहासिक असा पुरावा कांहींएक सांपडत नाहीं. ह्मणून त्यांचा येथें उल्लेख करीत नाहीं.

एका गोष्टीचा मात्र येथें उल्लेख करणें अवश्य दिसतें. ती बुद्धधर्म आणि ख्रिस्तीधर्म यांतील साम्यासंबंधाची होय. उभय धर्मांतील बऱ्याच अद्भुत गोष्टी, दंतकथा, विधि, संस्था आणि नीतिबोध ह्यांत विलक्षण सादृश्य आढळतें. ह्यांपैकीं कांहीं सादृश्याचे प्रकार येथें संक्षेपानें कथन करितों.

बुद्धाच्या चरित्रांतील अद्भुत भाग अविश्वसनीय ह्मणून आह्मीं अजीबात गाळला आहे. तरी बुद्धाच्या व ख्रिस्ताच्या चरित्रांतील साम्य वाचकांच्या ध्यनांत यावें ह्मणून त्याचा येथें थोडासा उल्लेख करितों. उभय जगद्गुरूंच्या मातापितरांस, हे अद्भुत बालक त्यांच्या उदरीं निर्माण होणार आहेत, अशा दैवी सूचना अगोदर झाल्या. दोघांचेंही जन्म

अद्भुत रीतीनें झालें. ह्मणजे अर्थात् दोघांच्याही माता गर्भसंभवकाळीं कुमारिकावस्थेंत होत्या. बुद्धाची माता स्वपतीच्या आज्ञेनें बत्तीस महिने ब्रह्मचर्य धारण करून व्रतस्थ असतां तिच्या उदरीं बुद्ध निर्माण झाला. दोघांच्याही जन्मकाळीं एक नक्षत्र आकांशांत दृश्यमान झालें. दोघांच्याही जन्मकाळीं एका साधूनें येऊन मुलांस पाहण्याची इच्छा प्रगट केली आणि त्यांस पाहिल्यावर त्या साधूनें असें भविष्य केलें कीं, हीं मुलें सर्वत्र सदाचार व सद्धर्म यांची स्थापना व प्रसार करितील. दोघांच्याही जन्मकाळीं मोठे चमत्कार घडले. उदाहरणार्थ अंधांस दृष्टि प्राप्त झाली; बहिऱ्यांस श्रवणशक्ति प्राप्त झाली; मुक्यांस वाचा आली. पंगूंस चांगलें चालतां येऊं लागलें. पुढें सत्यधर्मज्ञानाची दीव्य दृष्टि प्राप्त झाली तेव्हां दोघांसही सैतानानें भुरळ घालून पाहिली. बुद्धधर्मग्रंथांत ह्या सैतानास **मार** ही संज्ञा आहे. ख्रिस्ताप्रमाणेंच बुद्धाचेही बारा शिष्य होते. देहावसान होण्यापूर्वीं कांहीं वेळ बुद्धानें येणेंप्रमाणें ह्मटलें: "केवळ माझ्याच धर्मामध्यें असे बारा शिष्य आढळतील कीं, जे स्वतांचें वर्तन अत्युत्कृष्ट नीतिनियमानुसार राखून उपदेशबलेंकरून अन्य जनांची सदाचाराकडे प्रवृत्ति करण्यास कायावाचामनेंकरून झटतील.' दोघांच्याही मनांत आपल्या धर्माचा प्रसार सर्वत्र व्हावा अशी उत्कट इच्छा होती. बुद्ध ह्मणतो: 'हे भिक्षुजनहो, ह्या माझ्या उज्ज्वल धर्माचा जनांस अवश्य उपदेश करा. तुह्मी सगळे निरनिराळ्या प्रांतांत जाऊन जनांस बोध करा. दोघे एकाच वाटेनें जाऊं नका.' दोघांचीही दृष्टांत देऊन बोध करण्याची पद्धति समान होती; किंबहुना त्यांचे पुष्कळ दृष्टांत बहुतेक सारखेच आहेत. दोघांनींही केलेले चमत्कार बहुतेक सदृश आहेत. हे व दुसरे असेच सादृश्याचे प्रकार दोघांही जगद्गुरूंच्या चरित्रांत पुष्कळ आहेत. त्यांचा येथें उल्लेख करूं गेल्यास ग्रंथविस्तार विनाकारण वाढविल्यासारखें होईल.

पुढें ख्रिस्ती धर्मांत महंतांची संस्था उत्पन्न झाली. तिचें आणि

बुद्धधर्मांतील महंतसंस्थेचें सादृश्य तर फारच विलक्षण आहे. डॉ. रीसडेविड्सनामक एक विद्वान्, शोधक, प्राच्यविद्यापारंगत गृहस्थ ह्या सादृश्याचा उल्लेख करून ह्मणतो कीं, हें सारें सादृश्य केवळ यदृच्छेनें घडून आलें असें मानिल्यास हा अत्यंत मोठा चमत्कार मानिला पाहिजे. आबीहक्नामक एक रोमनकयाथलिक पंथाचा धर्मप्रसारक तिबेतांत पहिल्यानेंच गेला तेव्हां तेथील बुद्धधर्मानुयायांची महंतसंस्था पाहून तो पराकाष्ठेचा विस्मय पावला. त्यानें आपल्या महंतसंस्थेंतील ज्या गोष्टींचें सादृश्य बौद्धांच्या महंतसंस्थेशीं आहे असें पाहिलें, त्यांचा उल्लेख त्यानें येणेंप्रमाणें केला आहेः 'धर्माधिकाऱ्याच्या हातांतील वेत्र, मस्तकींचा मुगुट, अंगांतील लांब झगा, शिराच्छादनासह तोकड्या हातांचा झगा, दुहेरी संघानें गाऊन उपासना करण्याची पद्धति, स्तोत्रमाला, मंत्र ह्मणून भूतें काढणें, धूप जाळण्याचें पांच सांखळ्यांवर टांगत असलेलें पात्र, लामानें (तिबेतांतील बुद्धधर्मगुरु) भक्तिमान् बुद्धधर्मानुयायांच्या मस्तकीं उजवा हात ठेवून आशीर्वाद देण्याची रीत, स्मरणी, धर्मगुरूंचें ब्रह्मचर्यव्रत, पुरातन साधूंची पूजा, उपवास, पवित्रोदक, इत्यादि गोष्टींच्या संबंधानें रोमनकयाथलिक पंथाशीं बौद्धधर्माचें सादृश्य आहे!' आर्थर लिली ह्मणतो कीं, "आबीनें ज्या सादृश्याच्या गोष्टींचा उल्लेख केला आहे, त्यांहून आणखी पुष्कळ गोष्टींत सदरील पंथाचें आणि बुद्धधर्माचें सादृश्य आहे. उदाहरणार्थ, पापनिवेदन, क्षौरविधि, मृत साधूंच्या शेषांची पूजा, पवित्र वस्तु ठेवलेल्या ठिकाणीं व स्तंडिलापाशीं दिवे व मूर्ति यांची योजना, क्रुसाचें चिन्ह, एकत्वाच्या ठायीं त्रयीची कल्पना, स्वर्गदेवतेची पूजा, धर्मानुयायी जनांस न समजेल अशा भाषेंत धर्मग्रंथ असणें, धर्मगुरूच्या मुखासभोंवतीं प्रकाशकिरणांचें मंडल आहे असें दाखविणें, सपक्ष देवदूत, देहदंडनपूर्वक प्रायश्चित्तविधि, हातून अपराध घडल्यास फटके मारून

घेणें, व्यजनें, धर्मगुरूंचे निरनिराळे दर्जे, देवालयांच्या रचनेंतले पुष्कळ भाग इत्यादि आणखी अनेक सादृश्याचे प्रकार आहेत. "

हे सादृश्याचे प्रकार रोमनक्याथलिक धर्मप्रसारकांनीं पाहिले तेव्हां त्यांच्या मनांत स्वभावतः असा तर्क आला कीं, हे सारे प्रकार बुद्धधर्मानुयायांनीं रोमनक्याथलिक पंथांतून घेतले असावे. परंतु हा त्यांचा तर्क खोटा आहे. कारण येशूख्रिस्ताचें जन्म होण्यापूर्वी बौद्धांच्या संघांमध्यें हे सदरीं निर्दिष्ट केलेले प्रकार प्रचलित होते असें ह्मणण्यास पुष्कळ आधार आहे. उदाहरणार्थ युरोपांत मठांची स्थापना होण्यापूर्वी व ख्रिस्ती मंदिरें बांधण्यापूर्वी पुष्कळ वर्षे पाटणा येथें नालन्दनामक विहारामध्यें मोठा भव्य मठ असून बौद्धांचें प्रचंड देवालय होतें, व येथें बुद्धधर्माचें शिक्षण देण्यासाठीं प्रसिद्ध पाठशाळा होती. पुढें युरोपीय राष्ट्रांवर रानटी लोकांनीं केलेल्या स्वाऱ्यांतून तिकडचे लोक निभावून त्यांच्यामध्यें जांहागिरीची पद्धति स्थापित होण्यापूर्वी व रोमनक्याथलिक पंथांतील संस्थांस त्या पद्धतीस अनुरूप असें स्वरूप प्राप्त होण्यापूर्वी पुष्कळ वर्षे नेपाळ, तिबेत वगैरे देशांतल्या बुद्धधर्मानुयायांनीं सदरील नालंदासारख्या मठांमध्यें येऊन तेथले विधि, धर्मप्रचार, धर्मसंस्था व देवालयांच्या रचना यांचे नमुने स्वदेशीं नेऊन त्यांची तेथें हुबेहूब नकल केली. हेच नमुने तिकडेतिकडे कायम झाल्यावर शेंकडो वर्षांनीं तिबेतामध्यें आलेल्या पहिल्या ख्रिस्ती धर्मप्रसारकांनीं ते पूर्वोक्त स्थितीमध्यें पाहिले.

येथवर दर्शविलेलें सादृश्य केवळ बाह्य गोष्टींच्या संबंधाचें होतें; व त्याचें महत्त्व आह्मी इतकें मानीत नाहीं. परंतु येशूख्रिस्त जन्मण्यापूर्वी सुमारें पांचशें वर्षे गौतमबुद्धानें जो उत्कृष्ट नीतिबोध केला त्याचें ख्रिस्ताच्या बोधाशीं पुष्कळ बाबतींत साम्य आहे. रेनांनामक एका फ्रेंच विद्वानानें येशूख्रिस्ताचें चरित्र लिहिलें आहे, त्यामध्यें तो शेवटीं येणेंप्रमाणें आपला अभिप्राय देतोः 'मनुष्यजातीच्या कल्याणास

सर्वस्वीं वाहिलेला आणि तत्प्रीत्यर्थ स्वतांच्या क्षुद्र सुखाची बिलकुल पर्वा न करणारा असा पुरुष येशूख्रिस्ताखेरीज दुसरा कोणीही ह्या भूलोकीं आजपर्यंत निर्माण झाला नाहीं. जगाच्या कल्याणासाठीं गृहसौख्य, ऐहिक सुख व संसारचिंता यांचा सर्वस्वीं अव्हेर करणारा येशूवांचून दुसरा कोणीही आढळणार नाहीं. नाहीं ह्मणावयाला एक शाक्यमुनि (गौतमबुद्ध) काय तो येशूच्या जोडीस बसविण्यासारखा आहे.' गौतमबुद्ध आणि येशू यांच्या बोधाचें सार मिळून इतकेंच आहे कीं, जे तुह्मांस अपकार करितात, त्यांवर उपकार करा. जे तुमचा द्वेष व छळ करितात, त्यांजवर प्रीति करा. पवित्राचरणाप्रीत्यर्थ संसाराचा त्याग करा. आतां बुद्धाच्या व येशूच्या वचनांतलें सादृश्य लक्षांत यावें ह्मणून येथें कांहीं वचनांचा उल्लेख करूं गेल्यास ह्या भागाची मर्यादा फारच वाढवावी लागेल. ज्या कोणास ह्या प्रकरणीं खात्री करून घ्यावयाची असेल त्यांनीं लिली, प्रिन्सेप, केरस वगैरे विद्वानांचे एतद्विषयक ग्रंथ पाहावे.

या प्रश्नासंबंधानें विद्वानांनीं असा शोध लाविला आहे कीं, अशोक राजाच्या शासनांवरून आपणांस असें कळतें कीं, त्यानें इजिप्त आणि सिरिआ ह्या प्रांतांमध्यें बुद्धधर्मप्रसारक पाठविले होते. ह्या धर्मप्रसारकांनीं त्या प्रांतांत राहून तेथें आपले पुष्कळ अनुयायी केले. अलेक्झँड्रिया येथील थेराप्यूट आणि पालेस्टाईनमधले एसेनी हे बुद्धधर्मानुयायी पंथ होते. ह्या पंथांतले लोक बुद्धधर्माचे आचार, मतें व नीतिबोध यांचा पश्चिमदेशीं प्रसार करीत होते. डीन मॅन्सेल, डीन मिल्मन, शेलिंग, शॉपनहार यांसारख्या विद्वानांचा सदरील दोन्ही पंथांच्या संबंधानें असा अभिप्राय आहे कीं, हे पंथ हिंदुस्थानांतून आलेल्या बुद्धधर्मप्रसारकांच्या परिश्रमानें उत्पन्न झाले होते. हे धर्मप्रसारक अशोकराजानंतर तीन शतकें ह्या प्रांतांत राहिले असून त्यांनीं आपल्या धर्माचा बोध जनांस अव्याहतपणें चालविला होता. येशूख्रिस्ताच्या

जन्मकाळीं **एसेनी** पंथाचा पालेस्टाईनमध्यें एवढा प्रसार झाला होता कीं, त्याचें वर्णन त्या काळचा प्रसिद्ध पुरुष **प्लिनी** यानें स्वानुभवावरून केलें आहे. तो ह्मणतोः "हे **एसेनी** पंथाचे लोक **मृतसमुद्रा**च्या पश्चिम किनाऱ्यालगत रहातात. त्यांची वृत्ति गोसाव्यांची आहे. त्यांच्या संबंधाची सर्वांत विलक्षण गोष्ट ह्मटली ह्मणजे ते कडकडीत ब्रह्मचर्यव्रत पाळितात. ते द्रव्याला तर बिलकुल स्पर्श करीत नाहींत. त्यांचा उपदेश श्रवण करण्यास दररोज नव्या लोकांची गर्दी जमत असते. ह्या संसारांतील कठिन प्रसंगांस व जंजाळास त्रासलेले जन त्यांच्यापाशीं जाऊन त्यांचा बोध श्रवण करून त्यांच्या वृत्तीचा अवलंब करितात.' ही ह्या पुरुषाची साक्ष मोठी महत्त्वाची आहे. कारण तो खिस्तीशकाच्या पहिल्या शतकाच्या द्वितीय पादांत होऊन गेला असून त्याला सत्याचा अपलाप करण्याचें कांहींएक कारण नव्हतें. यावरून पाहतां बुद्धधर्माचा **पालेस्टाईनमध्यें** येशूखिस्ताच्या जन्मकाळीं बराच प्रसार झाला होता असें दिसतें.

दुसरें असें कीं, **जॉन बापतिस्त** ह्मणून जो एक **यहुदी** महासाधु **पालेस्टाईनमध्यें** येशूखिस्ताच्या वेळीं होऊन गेला, त्यानें बाप्तिस्मानांवाचा विधि * **एसेनीपंथां**तल्या लोकांकडूनच घेतला असें ह्मणतात. कारण **यहुदी** लोकांमध्यें असला विधि नव्हता. आतां **यशूखिस्त** ह्या **जॉन**कडे कांहीं दिवस जाऊन राहिला होता हें इतिहासप्रसिद्ध आहे. आणि त्यानें हा बाप्तिस्म्याचा विधि प्रथमतः ह्या **जॉन**कडूनच घेतला, हें प्रमाणसिद्ध आहे. त्याचप्रमाणें **खिस्तानें** सदरील **बौद्ध**पंथाच्या लोकांचा नीतिबोध पुष्कळ ऐकिला असावा असेंही अनुमान कित्येक करितात.

---

* या विधीला **बौद्ध**लोक अभिषेक असें ह्मणतात. **बौद्धधर्माची** दीक्षा घेणारांनीं हा विधि करावा लागत असून तो करितांना श्रद्धावान् मनुष्यास **बुद्ध, धर्म** आणि **संघ** ह्या त्रयीवर माझा पूर्ण भाव आहे अशी प्रतिज्ञा करावी लागते. ही त्रयी **खिस्ती** जनांच्या **पिता, पुत्र** आणि **पवित्रआत्मा** ह्या त्रयीशीं सदृश आहे, हें मार्मिक वाचकांस येथें सांगावयास नकोच.

येथवर बुद्धधर्माचें जें सादृश्य ख्रिस्ती धर्माशीं आहे असें प्रतिपादन केलें आहे, तें बाह्यविधि व नीतिबोध यांपुरतेंच आहे हें येथें सांगितलें पाहिजे. त्यांच्या धर्मसंबंधी मतांत बिलकुल साम्य नाहीं. या संबंधाचे उभय धर्मांचे सिद्धांत परस्परांशीं अत्यंत विसदृश आहेत. हें, मागल्या भागांत बौद्धांच्या तात्विक बोधाचें जें सार दिलें आहे, त्यावरून वाचकांच्या लक्षांत येण्यासारखें आहे.

शेवटीं ज्या ह्या भरतखंडांत हा असा अप्रतिम धर्मपंथ उपस्थित होऊन जगांतील बहुतेक मनुष्यांच्या विचारांत व आचारांत फेरबदल होण्यास कारण झाला, त्याची येथें कशी काय संभावना झाली त्याचें थोडक्यांत निरूपण करून हें इतिहासप्रकरण समाप्त करितों.

मागें सांगितलेंच आहे कीं, बुद्धधर्मास अशोक व कनिष्क ह्या दोन सार्वभौम प्रतापी राजांचा आश्रय मिळाल्यामुळें त्याचा प्रसार हिंदुस्थानांत चोहोंकडे झाला. परंतु बुद्धधर्मप्रसारामुळें ब्राह्मणीधर्माचा ऱ्हास झाला असें समजतां कामा नये. हे दोन्ही धर्म अशोकराजाच्या वेळापासून इसवी सनाच्या आठव्या शतकापर्यंत सुमारें एक हजार वर्षे एकमेकांशीं चढाओढ करीत असत असें पुष्कळ गोष्टींवरून मानण्यास आधार आहे. कित्येक राजे जसे बुद्धधर्माचे अभिमानी निपजले तसेच कित्येक राजे ब्राह्मणीधर्माचे अभिमानी निपजले. इसवी सन ३९९ पासून ४१३ पर्यंत फाहायम नामक एक बुद्धधर्मानुयायी चिनी यात्रेकरू ह्या स्वधर्मभूमीस येऊन चोहोंकडे फिरला. त्यानें स्वप्रवासवृत्त लिहून ठेविलें आहे. त्यावरून असें कळतें कीं, सदरील शतकांत ब्राह्मणी धर्माचे गुरु व बुद्धधर्माचे गुरु यांस सारखाच मान असून ब्राह्मणांच्या देवळांलगत बौधांचें धर्ममठ असत. पुढें ह्युएनसंगनामक एक दुसरा चिनी बुद्धधर्मानुयायी यात्रेकरू इसवी सनाच्या सातव्या शतकामध्यें हिंदुस्थानांत आला. ह्या भाविक यात्रेकरूनें इ० स० ६२९ पासून इ० स० ६४५ पर्यंत हिं-

दुस्थानाच्या बहुतेक भागीं प्रवास करून आपल्या ह्या प्रवासाची साद्यंत हकीकत लिहून ठेविली आहे. तिवरून त्या शतकांतली बुद्धधर्माची स्थिति बरीच यथार्थ समजण्यासारखी असल्यामुळें तिचा येथें अगदीं संक्षेपानें उल्लेख करितों.

ह्या यात्रेकरूला सर्वत्र असें दिसून आलें कीं, बुद्धधर्म व ब्राह्मणी धर्म यांची स्पर्धा एकसारखी चालू होती. पंजाबच्या शिंवेवर आल्यापासून अशोक व कनिष्क या राजांनीं करून ठेवलेलीं स्मारकें जिकडे तिकडे त्याच्या दृष्टीस पडलीं. परंतु शिव व त्याची पत्नी पार्वती यांची देवालयंही त्याला जिकडे तिकडे दिसलीं. वायव्येकडील एकंदर प्रांतांत त्यानें बौद्धांचे मठ आणि बौद्धमहंत पाहिले; तसेंच ब्राह्मणीधर्माचे अनुयायीही त्यानें पुष्कळ पाहिले. ह्या प्रांतांतले कित्येक राजे बुद्धधर्मानुयायी होते व कित्येक ब्राह्मणधर्माभिमानी होते. तरी बुद्धधर्मानुयायी राजांची सत्ता विशेष होती. अफगाणिस्थानांत ह्या यात्रेकरूनें बौद्धांचीं दहा राज्यें पाहिलीं. पेशावर येथें कनिष्कानें बांधलेला मोठा मठ बौद्ध महंत सोडून गेले होते. तरी तेथले लोक बुद्धधर्मानुयायी होते. काश्मीर येथील राजा आणि त्याची सर्व प्रजा बुद्धधर्माची कट्टी अभिमानी होती. ह्या राज्यांत बुद्धधर्माचे पांचशें मठ असून त्यांत पांच हजार महंत होते. परंतु जयपूरप्रांतांतले लोक ब्राह्मणी धर्माचे असून त्यांचा बुद्धधर्मानुयायी राजांशीं सर्वदा विरोध असे. यमुना आणि गंगा ह्या दोन नद्यांमधल्या सुपीक प्रांतांत बुद्धधर्माचा प्रभाव ह्या काळीं बराच होता. ह्युएनसँगच्या वेळीं गंगातीरीं कान्यकुब्जनगरींत (कनोज) शिलादित्यनामा मोठा प्रतापी राजा राज्य करीत होता. हा बुद्धधर्माभिमानी असून ह्याची सत्ता उत्तरेस हिमालयपर्वतापासून तों दक्षिणेस नर्मदेपर्यंत पसरली होती. ह्या राजाच्या राज्यांत बौद्धांचे शंभर मठ असून त्यांत दहाहजार बौद्ध महंत होते. परंतु हिंदुस्थानच्या पूर्वेकडील प्रांताच्या एका बुद्धधर्मद्वेष्ट्या राजानें शिलादित्यराजाच्या

बंधूचा एका युद्धांत वध केला होता. दुसरें असें कीं, हा राजा अशोक-राजासारखा बुद्धधर्माभिमानी असतां त्याच्या ताब्यांतल्या मुलखांत ब्राह्मणी धर्मांतल्या देवतांचीं दोनशें देवालयें होतीं; आणि ह्या देवस्थानांस ह्या राजाकडून आश्रय मिळत असे. स्वधर्माचा प्रसार करण्याच्या कामांत आणि दीन व अनाथ जनांस दानधर्म करण्यांत ह्या राजाची कीर्ति अशोकाप्रमाणें पसरली होती. इ० स० ६३४ त ह्या राजानें एक धर्म-मंडळ भरविलें होतें. ह्या मंडळास शिलादित्यराजाचे वीस मांडलिक राजे आणि त्या वेळचे मोठमोठे विद्वान् बौद्ध महंत व ब्राह्मणपंडित हे आले होते. ह्या मंडळांत बुद्धधर्माचाच केवळ विचार झाला नाहीं. तर बुद्धधर्माभिमानी विद्वान् महंतांचा आणि ब्राह्मणधर्माभिमानी पंडितांचा पहिल्यानें वाद झाला; आणि नंतर बुद्धधर्माचे जे दोन पंथ पूर्वी सांगितले आहेत त्यांचा वाद झाला.

ह्या शिलादित्यराजा दर पांच वर्षांनीं मोठा उत्सव करून आपला खजिना गोरगरिबांस वांटून देत असे. ह्युएनसँगनें त्याच्या एका समयींच्या ह्या उदार कृत्याचें वर्णन केलें आहे. त्यावरून असें कळतें कीं, गंगा व यमुना यांच्या संगमाशीं अलाहाबादेस ह्या राजानें आपल्या सर्व मांडलिक राजांस व इतर लोकांस पंचाहत्तर दिवसपर्यंत भोजनें घातलीं. ह्या समयीं त्या राजानें आपला खजिना आणून तो बौद्ध महंतांस, ब्राह्मणांस व इतर पंथांच्या साधूंस दान दिला. हा महोत्सव आटोपल्यावर त्यानें आपल्या अंगावरचा उंची पेहराव व अलंकार उतरून ते जवळच्या लोकांस दिले आणि आपण एका भिकाऱ्याच्या अंगावरील चिंध्या ल्याला. हा विधि त्यानें बुद्धगुरूच्या सर्वसंगपरित्यागविधीच्या स्मरणार्थ केला.

ह्या राजाच्या राज्यांत नलंदनामक एक महामठ होता. येथें निरनिराळ्या पंथांचे दहा हजार बौद्ध महंत रहात असत. शिवाय बुद्धधर्माच्या या वेळीं झालेल्या अठरा पंथांचे नवशिखे अनुयायी आ-

पआपल्या मतास अनुरूप अशा ग्रंथांचें अध्ययन करीत असत. ह्या खेरीज आणखी त्या वेळीं उपलब्ध असलेल्या इतर विद्यांचें ते अध्ययन करीत असत. ह्या सर्वांचा निर्वाह राजाकडून चालत असे. परंतु बौद्ध लोकांच्या ह्या महास्थानासंबंधानें हा चिनी यात्रेकरू जें सांगतो त्यावरून पाहतां ब्राह्मणी धर्माचेंही त्या वेळीं त्या प्रांतांत मोठेंच वर्चस्व होतें. तो ह्मणतोः 'ह्या महास्थानाचा नाश बुद्धधर्माच्या शत्रूंनीं थोडक्याच अवकाशांत लागोपाठ तीन वेळां केला होता.' ह्या यात्रेकरूनें पंजाबप्रांतांतून गंगेच्या मुखापर्यंत व खालीं दक्षिणेंतही बराच प्रवास केला. जिकडे जिकडे तो गेला तिकडे तिकडे दोन्ही धर्मांची स्पर्धा सुरू असलेली त्याच्या दृष्टीस पडली. तो ह्मणतो कीं, गया हें बौद्ध लोकांचें मुख्य पवित्र स्थान असतां तें ब्राह्मणी धर्माचें मुख्य ठिकाण होऊन बसलें आहे. बंगालचे पूर्वेस आसाम ह्मणून जो प्रांत आहे तेथें बौद्ध धर्माचा फारसा प्रसार झाला नव्हता. बंगालच्या नैऋत्येस ओरिसा ह्मणून जो प्रांत आहे तेथें बुद्धधर्माचा पुष्कळ प्रसार झाला होता. परंतु हुगळीनदीच्या मुखाशीं तामलूकनामक बंदरच्या शहरीं बौद्ध लोकांच्या मठांच्या पांचपट ब्राह्मणी धर्माचीं देवालयें होतीं. मद्रासप्रांताच्या किनाऱ्यावर बुद्धधर्माचा बराच प्रसार झाला होता. दक्षिणहिंदुस्थानामध्यें सुद्धां बुद्धधर्माचें पुष्कळ वर्चस्व होतें, तरी त्याची ब्राह्मणी धर्माशीं बरीच प्रतिस्पर्धा सुरू झाली होती.

ह्यापुढें ब्राह्मणी धर्माचें चोहोंकडे पुनरुज्जीवन होऊन बुद्धधर्माचा हळूहळू ऱ्हास होत गेला. इ० स० ७५०त बहारप्रांतामध्यें कुमारिलभट्टनामा एक मोठा विद्वान् पंडित निर्माण होऊन त्यानें ब्राह्मणी धर्मांतील आत्मा व परमात्मा यांसंबंधाच्या सिद्धांतांचें ज्ञान लोकांत पसरून बुद्धधर्माचें एतद्विषयक नास्तिक्यमत केवळ तिरस्कारार्ह आहे असें स्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. ह्या पंडितानें प्रांतोप्रांतीं हिंडून स्वसंमत सिद्धांतांचा जनांस बोध केला, आणि बुद्धधर्माविषयीं त्यांच्या मनामध्यें

तिटकारा उत्पन्न केला. त्यानें पुष्कळ राजांच्या भेटी घेऊन त्यांस आपले शिष्य केलें; आणि ज्या कित्येकांचा कल बुद्धधर्माकडे होता त्यांच्या समक्ष बौद्धमहंतांशीं वाद करून त्यांच्या धर्ममतांचें खंडन केलें. ह्याप्रमाणें ह्या एका मनुष्याच्या प्रयत्नानें बुद्धधर्माचा पुष्कळ मोड झाला. कित्येक राजांकडून तर त्यानें बुद्धधर्माच्या लोकांचा छळ केल्याच्याही दंतकथा आहेत. त्यांपैकीं एक येणेंप्रमाणें आहेः दक्षिणहिंदुस्थानांत रुद्रपुरनगरींतील सुधन्वानामक राजानें आपल्या सेवकांस अशी आज्ञा केली कीं, सेतुरामेश्वरापासून तों हिमालयपर्वतापर्यंत बुद्धधर्माच्या सर्व वृद्ध व तरुण पुरुषांचा वध करावा. ही दंतकथा अर्थात् खरी नव्हे. कारण ह्या वेळीं हिंदुस्थानांत एवढी सार्वभौम सत्ता कोणाही राजाला प्राप्त झाली नव्हती. फार तर ह्या राजानें कुमारिलभट्टाच्या चिथावणीवरून आपल्या राज्यांतील बौद्धांचा संहार केला असावा.

कुमारिलभट्टाच्या वेळीं शंकराचार्य ह्मणून एक विख्यात पंडित मलबारप्रांतांत निर्माण झाला. ह्या पुरुषानें ब्राह्मणी धर्माचें सांग अध्ययन करून वेदविहित सत्यधर्म जो वेदांतदर्शनांत समाविष्ट झाला आहे, त्याचें समर्थन व प्रकाशन आपल्या अलौकिक बुद्धिबलानें उत्तम प्रकारें केलें. ह्या आपल्या अभिप्रेत मताचें ज्ञान सर्व जनांस प्राप्त व्हावें ह्मणून त्यानें हिंदुस्थानांत सर्वत्र हिंडून पुष्कळ उपदेश केला. ह्या पंडितानेंही बौद्ध मताची अयथार्थता व असत्यता स्थापित करण्याविषयीं अविश्रांत उद्योग केला.

ह्याप्रमाणें ह्या दोन ब्राह्मणधर्माभिमानी पंडितांच्या परिश्रमामुळें हिंदुस्थानांतील बहुतेक लोकांच्या मनांत बुद्धधर्माविषयीं कायमचा तिटकारा उत्पन्न झाला. कारण उघडच आहे कीं, देव आणि आत्मा यांविषयीं ज्या धर्मांत निषेध आहे असा धर्म त्या काळच्या भाविक भोळ्या लोकांला मान्य होण्याचा संभव नव्हता. अशा धर्माचें वास्तविक स्वरूप जेव्हां सदरील पंडितांनीं उघड करून दाखविलें, तेव्हां त्याविषयीं त्यांच्या

मनांत अश्रद्धा व किळस उत्पन्न होणें साहजिक होतें. ह्यामुळें बुद्धमधांत नवीन लोक सामील होण्याचें बंद पडून, जे सामील झाले होते त्यांचा योगक्षेम चालणें कठीण झालें. आणि ह्यापुढें बुद्धधर्माचा उत्तरोत्तर ऱ्हासच होत जाऊन, इसवी सनाच्या अकराव्या शतकामध्यें **काश्मीर, नेपाळ, ओरिसा** इत्यादि **हिंदुस्थाना**च्या सीमेवरील प्रांतांत काय तो हा धर्म कायम राहिला. बाकीच्या प्रांतांतून त्याचें बहुतेक निर्मूलन झालें; आणि **मुसलमान** लोकांची सत्ता येथें स्थापित होण्याच्या सुमारास तो केवळ नामशेष झाला.

हा असा बुद्धधर्माचा ऱ्हास आमच्या देशांत झाला तरी त्याचा प्रसार **आशियांतील** इतर देशांत किती झाला आहे हें मागें उपोद्घातांत दर्शविलें आहेच. जगांतील जवळजवळ अर्धी लोकसंख्या ह्या धर्माची अनुयायी आहे; आणि या भागांत निरूपण केल्याप्रमाणें **ख्रिस्ती**धर्मावरही ह्या धर्माचा संस्कार घडला आहे असें जें कित्येक विद्वानांचें ह्मणणें आहे तें खरें आहे असें मानिल्यास जगांतील बाकीच्या अर्ध्या लोकसंख्येच्या धर्मसंस्थांवर ह्या धर्माचा अप्रत्यक्ष रीतीनें परिणाम झाला आहे असें ह्मणावें लागेल ! *

* येथें बुद्धमताचे **ब्राह्मणी** धर्मावर कसे काय परिणाम झाले हें सांगावयास हवें होतें. पण त्यांचें येथें निरूपण करूं गेल्यास ग्रंथविस्तार फार होईल. शिवाय ह्या परिणामांचें दिग्दर्शन प्रारंभीं उपोद्घातांत थोडेंसें केलें आहे. त्याचा सारांश मिळून इतकाच कीं, कर्मकांडाहून नीत्याचरणाचें महात्म्य मोठें आहे; प्राणिमात्रावर दया करावी; सर्व मानव समान असून ते आपले बांधव आहेत असें समजून त्यांच्याशीं प्रेमानें वर्तन करावें, इत्यादि गोष्टींचा जो बोध **ब्राह्मणी** धर्माच्या कित्येक पंथांत आढळतो तो बुद्धधर्मांतूनच मुख्यतः घेतला आहे. शिवाय अनेक देवता कल्पून त्यांच्या तृप्त्यर्थ कर्में व विधि करण्यांत कांहींएक अर्थ नाहीं, हा बुद्धधर्माचा बोध घेऊन **शंकराचार्या**दि वेदांतमतप्रतिपादकांनीं त्यास उपनिषदादि ग्रंथांचा आधार दाखवून तो बोध आपल्या अधिकारानें लोकांत प्रवृत्त केला. ह्यावरून कोणी **शंकराचार्यां**स प्रच्छन्न बौद्ध असें देखील ह्मणतात. ह्या संबधानें येथें एक गोष्ट अशी सांगण्यासारखी आहे कीं, उपनिषद्ग्रंथांत जे तत्त्वविचार प्रगट झाले आहेत त्यांस तर्कशुद्ध रीतीनें अनुक्र-

ह्याप्रमाणें ज्यानें आपल्या अलौकिक बुद्धिबलानें व अप्रतिम नीतितेजानें सर्व जगास ऋणी केलें आहे, त्या जगद्गुरूचें जन्म आमच्या ह्या भरतभूमींत झाल्याबद्दल आह्मांस मोठा अभिमान वाटणें साहजिक आहे; आणि अशा अलौकिक साधुपुरुषाचा चरित्रमहिमा समजून घेण्याविषयीं आमच्या मनांत उत्कट इच्छा उत्पन्न झाली पाहिजे. ह्या हृदयवृत्तीस वश होऊन आह्मीं हें जगद्गुरुगौतमबुद्धाचें चरित्र यथाशक्ति महाराष्ट्रजनांस साद्यंत कथन केलें आहे. तें चित्तपूर्वक वाचून ह्या महापुरुषाविषयीं ते आपली यथार्थ बुद्धि करितील अशी उमेद आहे. आमच्या पूर्वजांनीं तर ह्या अलौकिक पुरुषाची त्यांच्या समजुतीप्रमाणें यथोचित संभावना केलीच आहे. ती हीच कीं, त्यास विष्णूचा नववा अवतर गणिलें आहे. सांप्रत काळीं त्यास आपण एवढा दैवी मान दिला नाहीं तरी त्याच्या नीतिबोधाप्रमाणें वागण्याचा निर्धार व प्रयत्न केल्यास आपलें बहुत हित होईल.

रून स्वतांच्या आचरणाचे वास्तविक नियम सिद्ध करण्याचें श्रेय **गौतमबुद्धासच** दिलें पाहिजे. तेव्हां अर्थात् उपनिषदांचें मथित सार काढण्याचा प्रयत्न **गौतमबुद्ध** व **शंकराचार्य** यांनीं सारखाच केल्यामुळें त्यांनीं बहुतेक समान सिद्धांताचें प्रणयन केलें तर त्यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं; आणि ह्याबद्दल **शंकराचार्यांस** त्यांच्या प्रतिपक्षानें प्रच्छन्न **बौद्ध** ह्मटलें तर त्यांत कांहीं वावगें नाहीं. दुसरें असें कीं, अलीकडील **ब्राह्मणी** धर्माची ब्रह्मा, विष्णु व महेश ही त्रयी बुद्धधर्माकडूनच घेतली असावी असें वाटतें. त्याचप्रमाणें **ब्राह्मणी** धर्मांतील मूर्तिपूजेला बुद्धधर्मापासूनच प्रोत्साहन मिळालें असा कित्येक विद्वानांचा तर्क आहे.